

АЛТАЙ ҮЙ = = К И Ж Э Э.

(ЖЕНЩИНЕ
АЛТАЙНЕ).

ЛУУГАН БИЧИЖ

П. Чагат-Строев-ла

С. Нумандин ибчүргэн.

ВКП (б)-нын Ойрот Обиомнын Уй улу-
стын нэрэгине турган бөлүгү чыгарган.
Улалу-тур 1929а жыл.

Ойрот областын бичиктэр бүдүрәриле базарынын „Кызыл Ойрот“ деп бириккән типографиянын Улалу—туразындагы лапказында садып турган алтай тилдү нэлә јүзүн тузалу бичиктэр бар. Ол бичиктәрди алтай улус дэкши алдыртып кычырглазын.

1928 жылда чыгарган бичиктэр:

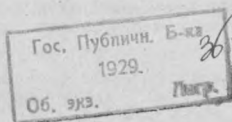
БИЧИКТЭРДИҢ АДЫ.	Баазы.	
	Салк.	ак.
Маала ижи, кижиниң јуртын бгжидәр	—	3
Ишмәкчиләрдин јаан үйзү айдагы байрамы	—	6
Ликпунктың программазы	—	10
Јурттың мал-аш ижин баштап башкарарын јарандыар кәрәк	—	10
Кызыл Јылдыс	—	15
Алтай улус Кызыл Чәрүниң јүрүмин биләр кәрәк	—	10
Кам јагыла буркан жагның мэкәзин јайладары	—	15
Энәниң азбуказы	—	6
Уткуул (ойын)	—	7
Озогызыла эмдигизи (ойын)	—	8

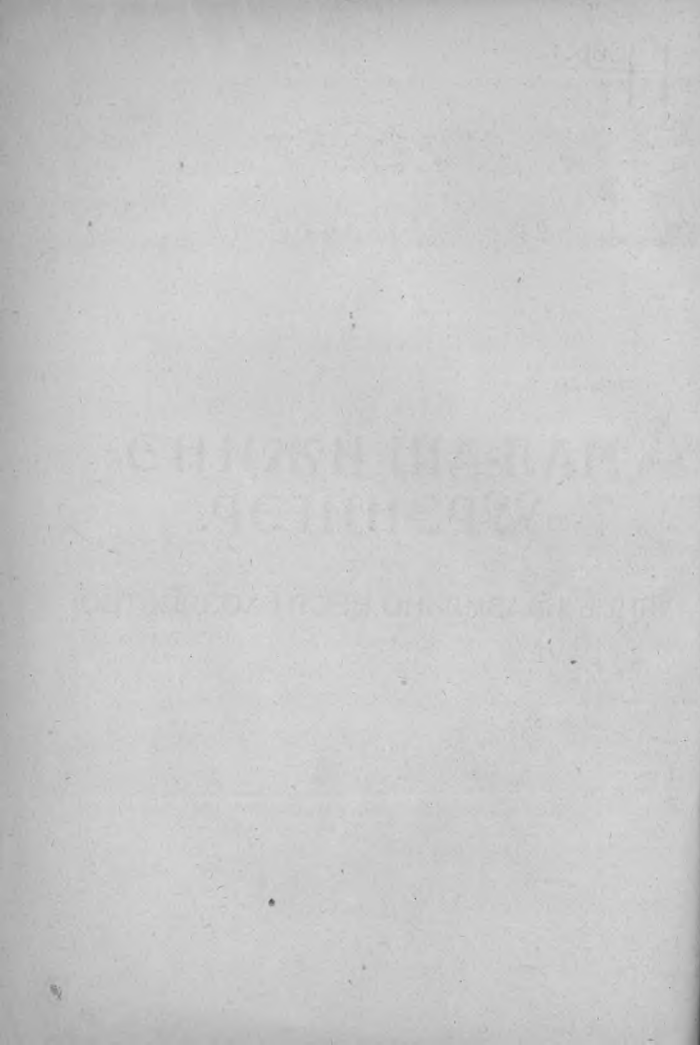

Ойрог,
3-53

МАЛ-АШ ИЖИНЭ ҮҮРЭНИГЭР.

(УЧИТЬСЯ ПРАВИЛЬНО ВЕСТИ ХОЗЯЙСТВО).

Уй малды тудары

Малды азраарга оны кичээп көрөргө үүрэнэр кэрэк.

Малды кичээбээз-онын өңидэ коомой болор.

Алтай јеринэ јоон уй мал өскүрүп азраар болзо, оноң ээзинэ көп туза болор эди, јэри јерилэ өзөк сайын уй јир өлөңи элбэк, өлөң тургузар покос јэрлери байтак. Уйдын кыштап јир өлөңи түгөнбөс. Област ичининг кезик аймактардын јэрлеринэ уй мал азраар, маала ажында саларга келижэт, ондый аштар мындый: картошка, чалкан, мал азрайтан свекла-ла морков. Мындый ашла уй малды азраар болзо, уйдын сүди көп болор. Маала ажынан башка, база мал азрайтан өлөң салганда ол база јакшы өзөт, ондый өлөңг клевер деп болор, бу өлөңг уй малга сүрэкэй ток болуп јат.

Оноң башка, Област ичиндэ аймак сайын тэкши, уй малдын бэрип турганы бир јылга јонго једикпэй јат. Уй мал бир билэ улусты азраарга чыдар, онынг сүди, сарјуу, быштагы, оноң до башка нэмэзи уй ээзинэ астам бэрэр; јэ андый-да болзо, уйдын сүдин сарју эдэр завод ажыра бэрэз кижээ туза болуп јат.

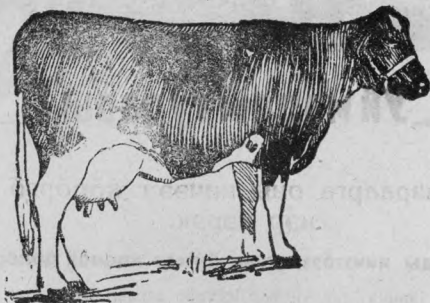
Уй малды азрап, оноң туза болорын бистинг улус билип тэ турза, јэ онынг кэрэгин ајаарбай јадылар. Азрап турган уйларын көргөндө өңи-бажы јок, сөөги кичинэк бүдүжи самтраип калган; ондый уйлардын сүди-дэ ас, чыккан бозуларыда коомой болот. Аразында мындый болуп јат: деремнэ јердэ өрөкө сайын 4-5 уйдан азрап јадылар, кышкыда дээз, ол деремнэдэн кижии бир тамчы сүт-тэ таап болбос.

Бу сүрэкэй јарабас нэмэ болуп јат. Оны јок эдэр кэрэк. Ондый кылык кижининг јурттын бузар.

Онынг аргазын мынайда табар: көп сүт бэргэдий уйдын шүүлтэзин, кыштаар јылу кажаанга тургузып, оны азраарын кийинэн көрөрин билэргэ үүрэнэр кэрэк.

Онынг учурын бис эмди куучындарыбис.

Сүттү уйдын шүүлтэзи.

Сүттү уйлардын тэмдэги мындый аайлу болор;
 Уйдын сыны узун, буттары кыска бололо жоон болор;
 Сыны түс, бэли дэээ узун бололо жалбак болор;
 Бажы кичинэк, мүүзи база кичинэк болор;
 Мойыны тал орго бололо, тэрэзи жуурмак болор;
 Төжи жоон болор, кабыргалары чичкэ бололо, ортолоры эмэш
 раак болор;

Уйдын кийни узун бололо жалбак болор, кийндэги эки буттары талтак болор;

Јэлди јаан бололо туги ас болор, эмчэктэри јаан, чала учы јаар дэээ чичкэ болор; (јакшы јэлинди сааган кийндэ ол жуурмалып тартыла бэрип јат, анчадала кийн јаны. Јэлин јаан бололо, сааган кийндэ жуурмалып тартылбай барза, јэлин жуулу болуп ол уйда сүт ас болуп јат);

Сүттинг тамырлары жоон болуп билдиртип турар (бу тамыр-учу-ктар уйдын јэлдинэг ала баштайла, ичилэ база кабыргалай уйдын алды јаар барып јат. Ол тамырлар колгодо билдиртип көскөдө көрүнэт);

Сүттү уйлардын аыктар тэмдэктэри ол болды. Бистинг бу айтканыбис уйда бар болзо, ондый уйды азрап, оног сүттү мал өскү-рип тудар кэрэк.

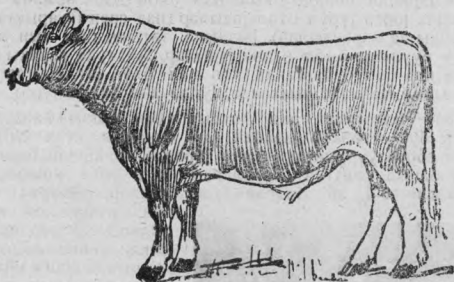
Угы јакшы буканын шүүлтэзи.

Бир билэр нэмэ мындый учурлу: угы јакшынын калдыгыда јакшы болуп јат, база андый-ок, сүттү уйдын балазыда сүттү болор, јэ онын ортодо, јакшы укту буканын идэзинэг уй мал јаранар.

Уй јажына 8-10 бозу төрөп јат, бука дэээ, јажына 300 крәлү уйга калыыр, айдарда 300 тын малга ол бука бойынын угын бэрип јат. Коомой уйан бука дэээ, үч төрт јылга уйлардын угын бузуп салар.

Якшы бука кандый бұдүштү болотон дэээ? — Бәк сөөктү кадык болор кэрәк. Ондый бука чуғулчы болбозын. Якшы бука амыр жо-бош болор, ја омок шулмус болзын.

Якшы буканын тәмдәги мындый;
 Сыны түп-түс болор;
 бәли јалбак;

Якшы унту бука.

бәлкәнчәги узун јалбак болор, кийндәги әки буды јоон бололо түс болор;

бажы јуунак бололо, көстөри омок болор;

буканын төжи јоон бололо, чала тәрәндү болзын, айдарда мы-наң көрө киж и оны көрүп бодоор, буканын бууры јүрәгиндә оору јок су-кадык дәп;

онын јымырткалары чойилип калбаңдабазын.

Бу тоолоп айткан тәмдәктәр букада бар болзо, оны јурт ичи-нә тудар кэрәк. База бир айдар сөс бу: јакшы шүүлтәлү буканы јангыс өрөкө киж садып алар күчи јәтпәс, ол кәлишпәс-тә. Онын кәрәгиндә бир канча өрөкө улус биригип, товарищество эдәлә. јак-шы шүүлтәлү бука тутсын. Товарищественың бу кәрәгинә агроном болужар. Член болгон кижиләр уйларын ол букаа кожып, чыккан бозуларын өскүрәр. Бир әки јылдың бажында, товарищественың члендәри ол букадан өскөн јаш малды јонго көргүзип выставка әдип јат. Бу выставкада дэээ, буканын шүүлтәзи биллирип јат, база оноң тараган јаш малдың талдамазы болуп јат. Буканы ары бәри бастырбай колго тудар. Уйды оо әкәлип јат. Бу кәрәкти ја-гысла товарищественың правлениезы башкарып јат.

База бир ајаарар кэрәк бу: кандый-да киж болзо, букалу бол-зо, букалу болдыбис, әмди кәрәгибис божоды дәп санапбазын. Ал-ган букадан мал, өссин дәп оны јакшы кичәеп көрүп, јакшы азрап турар кэрәк.

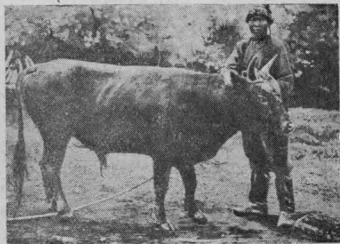
Буканы колго тудары.

Бистин улус бука малды аайы бажы жок тудуп жадылар. Букалар уйларла кожо жүрөт, бир бука 50-60 уйга калыйп, жагыс уйды бир канча сыбырар. Айдарда буканын, күчи чыгып турганда, ононгуза болоры ас болуп жат.

Алтай жэрининг уйлары кышкыда өлөңг дэп нэмэни ас көрөт. Олор кыжыла жэргэ жүрүп отоп жадылар (паа сраңай арыктап оорып кэлгэн малды ла азрайдылар). жакшыла тэгэни, бир тын малга кыжын жир 10 буулданг өлөңг этпэй жадылар. Айдарда кышкыда тожонг болуп жаан кар болуп барганда, көп мал өлүп жат. Аштаңг ачыркап торолоп калган мал, яс чыкканда, жүклэ дэп базып жүрөт.

Мындый болгоннаң улам, малдын күчи чыкпай кайдар. Эки-үч жылдан ары бука кэрэккэ жарабай жат, буканын күчи чыгып, уйаң болуп, эди сөөги уурзынып, малга жүрэргэ кэлишпэй барат.

Оноңг башка, бистинг букаларды уйга эргэ кожып жадылар. Жажы жэтпэгэн 6-7 ай болгон жаш букалар, уйларла кожо жүрүп, онг баш жок калып жадылар. — 4-5 тал орто жашка жэткэн кийин дэ, ондый укалар эди сөөги уйаң болуп, капчагай карып жат.

Алтай унту бука (Оңдай айм.).

Буканы малга аайлу башту эдип кожор кэрэк.

Жэти күнинг бажында айылга тудуп азрап амрадар.

Уйды букаа экэлип кожор тужунда, көп уй экэлбэс, бир конокко, 1-2 уйданг көп болбозын. Неделэ сайын бир катап амырадып турзын.

Шүүлтэлү буканын азралы.

Буканы жакшы азрап турар кэрэк. Күнинг сайын өлөңгөңг башоо база 4-5 мынта сула бэрэр. Уйга салар бука, жайыла айылда кижининг колында туруп жат. Айдарда ол букаа кургак өлөңгө суладанг башка, жаш өлөңг база экэлип бэрэр, үч катап суу бэрип турзын,

Анчадала буканы жаскыда сүрэкэй азрап жат, ол тушта дэзэ, жаш өлөңг өскөлөк, букаа уй кожоры көптөй бэрэт. Күстүдэ дэзэ, букаа качырткан уйлар, бука кэрэксибэй барганда, буканы чала крэлү азраар кэрэк.

Бозуларды азраары.

Бистинг улус бозуларын энэзинэ эмиспэинче азрап болбой жадылар. Бозулар тойуда болзо, жэ алтай кижы жыл чыгара бала барказыла сүт жок отурат. Бу база сүрэкэй жарабас нэмэ болуп жат.

Уй төрөн балазын жалаган кийиндэ, бозуун өскө жэргэ апарып салар. Төрөгөн уй токынай бэрзэ, онын сүдин сааган тарый бозууна бэрэр. Сүтти бэргэндэ, сабар ажыра ичирэр; бир ајаарар нэмэ бу: бозу азрап турган кижининг сабарлары ару болзын, кирлү сабар ажыра азраар болзо, бозуга оору табылып ол кыжыктай бэрэр.

Энэзининг баштапкы саап бозууна бэргэн сүди сүрэкэй ток болуп, бозудынг кардын арулап јат. Бу бозудынг сүрээн, јакшы ажы дэп болор.

Баштапкы үч күн улай јаш бозуды 4-5 катап азраар, јэ эмэштэл азрап кэрэк. Төртинчи күнэнг ары үч катап, курсагын эмэш кожып бэрэр. Бир ајаарар нэмэ мындый: јаш бозуды баштапкы күндэрдэ тыг азрабас керэк, сүрэкэй көп тыг сүт бэрэр болзо, онын карды аанап ичи көөп барар, онон ары бозу өлбринегдэ аяабас.

Јагы чыккан јаш бозуга канча крэлү сүт бэрэтэн дэзэ?

Онынг бодолы мындый аайлу: тижн бөзу болзо онынг бэскээ базарынча 6-7 үлү курсагын бодоп бэрэр, эркэк бозу болзо, бэш үлүүди бодоп бэрэр. Айдарда, тижн бозу 36 мынта базар болзо, оо бир күндэ 6-7 мынта сүт бэрэр; эркэк бозу 45 мынта басса, оо 8-9 мынта сүт бэрэр кэрэк.

Бозу өскөн сайын, бэрэр сүди күнинг там кожылып јат. Койлытын алган сүт (обрат) болзо, оны јылыдып бэрэр кэрэк. Мындый сүттэ ток јок, айдарга оны алдынанг бэрбэй, оо кулур, ол эмээ кэндрэстинг шагын кожып бэрэр. Кулурды элгэйэлэ, изү сууга чейип сүтке кожор, кэндрэстинг шагын дэзэ, сокоо соголо изү сууга чэйэлэ, шүүгэн суун сүткэ кожып бэрип јат.

Бозуды 4 айга јэтрэ сүт кошкон ашла азраар, онынг кийиндэ јаш-ла кургак өлөнг бэрип суу ичирэр.

Кандый бир ашты солыштырып бэрэр болзо, оны энг баштап эмэштэнг јүргээри бэрэр кэрэк, онон башка бозуга кыжык табылар. Өлөнгө бозуды 3 нэдэлэдэнг ары бэрип үүрэдип азраар.

Бозуды азраар болзо, оны тыг сэмиртпэй азрап кэрэк: тижн сэмис богуданг сүттү уй өскүрүп болбос учурлу. Ойинэнг өткрө база азрабазын, онон башка кыжык табылар. Бозуды сооко алдырбай гудар кэрэк, бэрэр ажы, тоскууры-көнөги чэк ару болзын, курсагы кэмјилү эдип эмэштэн, туркаары бэрип турзын, бозу турар јэр йлу кургак ару болзын, јакшы айас күндэрдэ бозуларды чыкары бош салзын, олар ары бэри базып тэнигэр.

Малды мынайда кичээп көрүп азраар болзо, ол јакшы мал болуп өзөр, онон астамда болор. Кандый-да нэмэ кижээ тэгин кэлэр эмэс, тэп тэгин капшагай бүтпэс. Чыдалынча кичээгэнэнг улам, онын ижи јолы билдиртэр.

Сүттү уйды азраары.

Кәп сөс бар: „уйдын сүди онынг тилиндэ“ дэп. Оозына нэни салзан ойто оны-ок алардын. Уйды јагыс өлөнг лэ саламла азрап нэмэ болбос эмэй: Булар уйга јүклэ јүрүм бэрип јадылар, сүт дэп нэмэ бэрип јаткандары јок. Өлөнг-лэ салам тэген аш, уйдын јүрү-минкөдүрэр аш болор.

Сүт бэрэр аш башка болуп јат, ондый аш мааланың ажы: чалкан, свекла, морковь, карток, оноң-до башка база бар.

Мындый аштарды уйга бэскэлэп кэмјилү бэрэр учурлу. Ол мындый аайлу нэмэ: уйлар бир түңгэй эмэс, олор уур јэгилдү, айдарда олорго бэрэр ажыда тоолу болуп јат. Саап турган уйлар база түңгэй эмэс, сүт түшкэдий ашты буларга база-да кэмјилу-тоолу бэрип јат, сүди көп уйга бэрэр ажыда көп болор, сүди ас уйга база онойдо-ок тоолу бэрэр кэрэк.

Ол андый болуп барганда, уйдың уур- јэгилин билэргэ кэрэк оны билэин дээ мынайда эдэр: јалбак кайышты үч өлүдэн болуп өлү сайын тэмдэктэр, эмди ол кайышла уйды эки јэрдэн кэмјир, бир кэмјири арказынаң ала куйругуның төзинэ јэтрэ, база бир кэмјири эки колтыгының алдынча арказын кэчирэ, ол эки кэмјүдин паа өлүлэрин каташтырып бодогон тоо, уйдың түрү бэскэзининг мын-талары болор.

Уйдың бэскэзи 18 пуд дэп бододыбис. Үч пуд түрү бэскээ уйга бэрэр тоолу аш болуп јат. Айдарда ол 18 пуд баскан уй эдин салбазын дэп, 6 кэлү-тоолу аш кэрэк болуп јат.

Бис ол бодолгонло бэришпэй, ол кандый кэмјилү аш болотон, оның аайына чыгар кэрэк, оның учурын билэр кэрэк. Јаан бичикэ үүрэнгэн кижилер мынайда этгилэр: бир мынта суланы алып, оо өскө ашты түңдэп олордың тогын билэргэ чэнэп көрдилэр. Эм ол, бир мынта суланың тогын кэмјү эдиш шүүшти.

Мыны база көп катап чэнэп көргөн кийиндэ, бир кэмјү аш (бир мынта сула) мындый нэмээ түңгэйлэжэт:

Кату аш:	Чакту аш:	Сууланту аш:	Көн аш:
4-5 мынта јыл аштың саламы	1 м. арыш ку- луры.	1 м. мал азра- ар свекла.	12 м. актың өлө- нги.
4 м. аштың ко- озозы.	1 м. кулурдың јармазы.	12 м. чалкан.	8 м. көк клевер өлөң.
4 м. сас өлөңи.	$\frac{3}{4}$ м. күдели шагы.	6 м. карток.	16 м. сас өлөңи.
3 м. ак јердинг өлөңи.	1 м. кэндрэшт- инг шагы.	8 м. моркоп.	10 м. көк вика.
2-2 $\frac{1}{2}$ м. клевер өлөң.	1 м. маала ку- зугының шагы.	8 м. тыква.	15 м. свекла бү- ри.
			12 м. капуста бүри
			15 м. чалкан бүри.

Эм паа бодолгонло бэрижип көрөликтэр. Бистиг паа 18 пуд түрү бэскэ баскан уйыбыска 6 кэмјү кэрэк болуп јат. Уй ээзиндэ ак јердинг өлөңи, кулурдың јармазы, база кэндрэштинг шагы бар болуптыр.

Бир кэмјүдэ 3 мынта өлөң болуп јат. Айдарда ол уй эдин салбазын дэп, алты кэмјү аштың бодолы аайынча, 18 мынта өлөң бэрэр кэрэк.

Оноң башка бистиг ол уйыбыс бир суткада 12 мынта сүг бэ-рип јат. Үч мынга сүг сайын кэмјү аш база бэрэр кэрэк. Айдарда сүг учун, ол уйга үзэри төрт кэмјү аш база бэрэргэ кэлижэр. Эмди мының ончозын бодоп көрөликтэр:

Кулур жармазы—2 мынтазы 2 кэмјүгэ бодолор;

Кэндрэш шагы— $1\frac{1}{2}$ " 2 " (мыны уйга сүт түшсин дэл бэрэр).

Ак јэрдин 18 мынта өлөнги—6 кэмјүгэ бодолор.

(мыны уйга эдин салбазын дэл бэрэр).

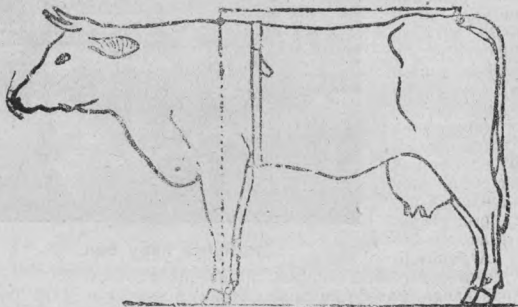
Уйдын сүди кожылар болзо, бэрэр ажында кожор кэрэк.

Уйдын түрү бэскэзи 16-25 пудка јэтрэ болор болзо, бир күн-дэ бэрэр өлөнги 25 мынтаа јэтрэ болзын.

Боос уйга 1 кэмјү ашты артык бэрэр кэрэк, јэлдэл јүргән уй-га мынайта бэрэр болзо, онын ичиндэги балазына јакшы болор.

Эдин салган уйаг коомой уйга база 1 кэмјү аш кожор.

Уйга бэрэр ашты мынайда бодон бэрип јат. Мыны агрономнын болужыла иштээр кэрэк.

Уйдын түрү бэскэзин нэмјип бодооры.

Эмди уйга бэрэр ашты канайда бэлэндээр, онын учурын айдалы. Аш јүзүн јуур болзо, ол сүрэкэй јакшы болуп јат. Бистин јуртту улуста өлөң, салам, аштын коозозы (катту аштар) дэл нэмэлэр көптө болзо, ја оны јакшы јазап бербэй, анар мынар аайы бажы јок чачып бэрип јадылар. Аштын коозозын кургака бэрэдилэр. Саламды кэзип бэргәни јакшы (серип-лэ, ол эмэзэ чалгыла оок эдип кэзэр кэрэк), онын кийиндэ кэрткән саламга јарма, ол эмэзэ кэндрэстин шагын кожор кэрэк. Кэртип јазаган саламды изү сууга јымжадала бэргәни сүрэкэй јакшы болуп јат.

Аштын коозозын база онойдо-ок изү суга јибидип, нэмэ ко-жып бэрэр кэрэк.

Кэндрэстин шагын оодоло кургака бэрип јадылар. Бистин уйлар ол шакка үүрәнгән јок, оларды шак јиргэ үүрэдәйин дэзэ, шактын үстүнэ үлүш јарма салала түзап бэрэр кэрэк. Уй тус ја-лаган аяас шак јиргэ үүрәнэ бэрэр.

Мааланын чалкан, свекла, маркоп, карток, оноң-до башка

ажын чийгэ бэрлп жат. Уй карылбагадый болзын дэп, мындый ашты оок эдип кэртип бэрэр кэрэк.

Уйдын ичэр суу ару болзын. Жагыс уйга бир суткада 3-3½ көнөк суу кэрэк.

Уйды улам сайын эмэштэп тузазын: бир күндэ жагыс уйга эки калбак тус бэрзин.

Бир уйды жагыс суткада үч катап азраар кэрэк. Јэ бистинг јэрдиг аайынанг көрө, экидэ катап азраза кэм јок. Эртэн тура уйды озо саап алар, онынг кийндэ кэндрэштиг шагыла јарма бэрлп азраар (күндик бэрэр аштынг кабортозын бэрэр кэрэк), онынг кийниндэ сугарала өлөг-лө салам бэрэр. Ингирдэ база онойдо-ок азрап јат.

Уйдын курсагын ойинэнг өткрө, ол эмээзэ јэдлкпэй бэргэни уйга јаман болуп јат. Көт аш бэргэнинэнг, уй сәмирил сүди тартылып јат. Онынг учун уйдын јир курсагын кэмјил, өйлү эдип бэрэр кэрэк. Малдын јитэн кэмјилү ажынынг бодоы би-скэ солун нәмә болуп јат, болгон кижл оны аайлап болбос. Агрономдо

Малыга кару бол.

болзо, кижл болгонына болужар аргазы база јэтпэс.

Анайтканда, мал өнжидэргэ турган болзо, јон улус биригип товарищество төзөр кэрэк. Јон биригип товарищество төзөп алза, олоордын мал кэрэгин билэр агрономы бойында болуп, ол агроном бастра члендэргэ јүрүп, олоордын уйларын көрүп, кэмјү јир ажын бодоп, сүдингн тоозын чоттоп, јыл чыгара уйга чыккан чыгымнынг чодын алып турар эди. Чала крэлү коомой уйларды токтодып, өскүрэргэ сүди јакшыларын артызып турар. Мынайда иштээр болзо, товариществонынг члендерининг уй малы јылдын јылга өнжип јаранар, сүт там ары көптөп, айыл јуртты өнжий бэрэр (Бистинг Облуста ондый товарищество, Успен аймактыг, Кыскэ дэп деремнэдэ болуп туру).

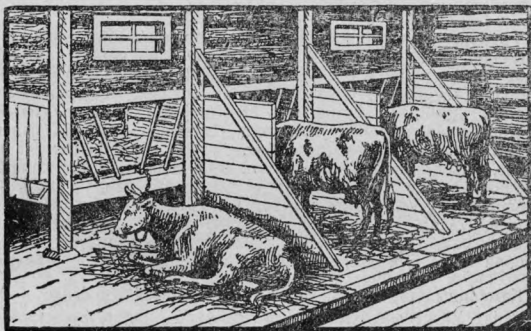
Уй малга јылу кажан этсин.

Уй малды кэмјилү тоолу ашла канайып-та азраза, јэ јылу кажаны јок болзо, ол уйдаг көп сүг алары тэмэй болор. Уй мал база өскө тынду нәмэлэ түнгэй болуп јат, оо ошкош јир аш, ичэр суу, тынар кэй, ыжыктанар јылу кэрэк. Јылу оо јай-кыш болзын, түнгэй керэк. Јылуды уй јир курсагынанг алып јат.

Бистинг уй кыжыла ачык соок јэргэ туруп, курсақты ас јийт. Бистинг оо бэрлп турган өлөгибис, онынг жагыс эдин јылыдат, сүт

болорго жэтпэй жат. Уйлар жылу жэргэ турган болзо, олоҥ кайсада курсакты ас жир эди. Мынынг учун уй малга жылу кажаан эдэр кэрэк.

Жылу кажаанын ичиндэ 5-6 градус жылу болзо, ол бискэ кэли-жэр эди. Кажаанын ичи тын жылу болор болзо, ол арай жарабай жат, уйларга тынарга күч болор, олоҥдын эди уйан болуп эмэшлэ соо-ко алдырза оорый бэрэр. Кажааннын ичи жарык болзын, ичи кэн ару болор кэрэк. Ичи жарык кажаанга турган уйлардын сагыжы омок бойы су-кадык болуп жат, күннн жарыгы уйга тийэр болзо, кандый-ла кэзим оору оо тийбэс, уй качанда болзо кадык болор. Караңуй жэргэ турган уйдын кийнинэн көрөргөдө, ээзинэ эби жок болуп жат. Жарык жэргэ турган уй курсагында жакшы жип жат.

Уйлар турар жылу кажаанын ичи.

Кажаанын ичи 15-20 аршын болзо, сыны тууразы бир аршын-ан, ол эмээ тууразы $\frac{3}{4}$ аршын, 1-2 көзнэк кэрэк.

Чэдэнин ичи кэн болзын. Кысталаң жэргэ турган уйларга кэй ас болуп, тынышка күч болуп жат. Уйдын жигэн курсагы кардына капшагай бышпай жат, сүдидэ астай бэрэр. Кандый да болзо, бир уйдын кажаанга турар жэри $1\frac{3}{4}$ -2 куб. кулаш болзын.

Уйлар турган кажааннын ичи ару болзын. Онынг учун кажаан-нын ичин арлагалый эдип кэлиштирип жат. Бир конокто эки катап арулар. Уйдын жадынын күн сайын солгыр. Ару кажаан болзо, уй-дын сааган сүдидэ ару болор. Уйлардын сүди ару болзын, олоҥго оору жобол тийбэзин дэп, улам сайын тарап арулап турар кэрэк.

Кажаанын тоолокторынын ортозын жээс-лэ сыксыр, ичиндэги стэнэзин известкэлэ чэрэтээр, мынайда эдер болзо оору дэп нэмэ жуубас. Кажаанын ичиндэги үстүгү такталарын, жылу өтпөгөдий эдип жуунак салар кэрэк. Тактанын үстүн балкашла шыбайла тобрак тө-гөр, ол эмээ аштын коозозын жайар. Көзнэктэрди уйдын көзинэ күн тийбэгөдий эдип, уй бажынан эмэш бийик эдэр. Көзнэктин жа-аны мындый: сыны бир аршын, бийиги $\frac{3}{4}$ аршын. Көзнэкти эдэр

болзо, онын жарыгы уйга тийгэдий эдип жазар кэрэк. Кажанын ичиндэги такталарын база жуунак эдэр. Уйдын бажы жаар тактанын учы 2 өлү бийк болзын. Уйдын жэргэ отурганын куйругынын учына кэлиштирип жазаар. Сидик агатан агашты ойып жазап жат, тактанын алдына чапчак (кадка) тургузар, паа ойгон агашла сидик ол чапчака агар. Чапчакты ачып онын ичиндэги суун сузуп алгадый эдип жазап жат. Сидик агар ойгон агаштын тууразы бир карыш болзын, тэрэни төрт өлү болзын. Ойгон агаштын учы чапчак жаар $1\frac{1}{2}$ өлү жабыс болзын. Уй малга кандый да жылу кажаан эткэндэ, онын ичиндэги кэй ару болзын дэп труба эдип жат. 13 уйлу кажаанга бир труба кэрэк. Онын жааны мындый: үч сөөм ажыра, онын тууразы үч соом болор.

Трубаны жарчагадан жазаар. Онын оргозын төрт јэринэ карчы тэрчы эдип бөлүр: эки бөлүк ажыра ару кэй кирэр, эки бөлүги ажыра кажаан ичиндэги јаман кэй чыгар. Трубаны тургузар болзо, онын үстүги учы јабу арказынаг бийк болзын, алдыгы учы десе, кажаанын үстүндэги тактазынаг 2 сөөм јабыс болзын. Уйдын курсагы үрэлбэзин, оо өлөң јиргэ эптү болзын дэп, өлөң салгыштар жазап жат. Бис мал азраар болзобис, өлөңди он баш јок чачып бэ рэдибис, онын көп сабаазын уй тээккэ кидирэ базып салат. Ээзи санап жат, өлөңди уйга көп бэргэм ол тойу дэп, јэ тэгин көрүн турганда, тынду малы торолон турган. Уйга аш салып берэр нэмэни үч бөлүктү эдип жат: тоскуур, аш салар остол, база өлөң салгыш. Малга аш салып бэрэр нэмэни кыймыктабас эдип жат, ол эмээз ары бэри алып јүргэдий эдип жазап жат.

Кажаанды эдэр болзо, онын узунун уйдын тоозынаг көрө тургузып жат. Уй сайын бүдин јарым аршынаг ээдэр, оо үзэри, туура ачык јэри база бүдин јарым аршынаг болор. Уйлар бир аай јэргэлей јангыс туар болзо, жылу кажаанын тууразы 7-8 аршын болуп жат.

Бир айдарыбыс бу: уйдын жылу кажаанын эдэр кэрэк јэнгил болбой, баалуга кэлижэр. Ондый кажаанды алдынаг бойы јокту, ол элээз кучи крэлү тал орто јаткан кижилэр эдэргэ кучи јетпэс. Мынын учун жылу кажаанды, тоолу кээзек улус биригип өмөлө эдэр кэрэк. Онын кэрэгиндэ, жылу кажаан бүдүрип тургузар товариществолор төзөзин. агроном кижил ол кажаанын планын жазап бэрэр, государство дээз акчала болужар (кажаанын кичү-јаанынаг көрө, узак ойгэ, 600 салк. өрө, 800 салк. јэтрэ төлүгэ акча бэрэр. Коллектив болуп бириккэн улус, агажын кэзип, тартып, чэртип, өмөлө иштээр болзо, иш капшагай бүдүп, баазы јэнгил болуп, ээлэринэдэ туза болор.

Онон башка ол товарищество жылу кажаанды бүдүрип алала, оо малдарын суккан кийиндэ, онын ижин база өмөлө тыгыдыл аларгада учурлу болор.

Кой тудары.

Кой малды јакшы азрап тудар болзо, ол көп астам бэрэр.

Ойрот јэрининг, Кош-Агаш, Улаган, Кан-Оозы аймактада кой азрап, јагыс онын идэзилэ азранып јадылар. Андыйда болзо, койдонг астам алары крэлү, јэ тэгин бодогондо койдонг астам көп алар кэрэк.

Койлор.

Бистинг койыбистинг сөөги кичү, бир јылда јүклэ дэп $1\frac{1}{2}$ -2 мынта коомой түк бэрэр, катту түктү тэрэ бэрэр. Койдын эди дэзэ 30-35 мынтаданг өтпөс. Ол-ок койды јакшы кичээп көрүп тудар болзо, 4-5 мынта түк бэрэр, бүдин јарым пудка јуук эт бэрэр. Јакшы јарандырган кой, бир јылда 10 мынта крэлү түк бэрип турар.

Эм мыны көрүп турганда, алтай кижии койдын кабартозынын астамын албай јат. Ол ненинг учун андый дэзэ, бистинг улус кой малды коомой тудуп јадылар: кыжыла ээн јэргэ јүрүп кыштайт, бойынын табынала јэрдэнг отойт. Кандый-да корон соок болгондо койды азрабай јадылар.

База бир тутак нэмэ бу: 6-8 ай болгон јаш койлорло кучалар кожо јүрүп калыжып јадылар, ол база јарабас нэмэ; кандый-да болзо, койды кучаны $1\frac{1}{2}$ јаштуда алыштырар кэрэк. Качанда болзо, малды јаш тужунда алыштырарга кэлишпэй јат. Јаш тижии кураан бойыда јагыс өзип јат, ол боозой бэрэр болзо, күүчин ичиндэги балазына бэрип јат, анайтканда јаш койдын сөөги өспөй јат. 6-8 ай болгон јаш кучачактар үүрлү койларло кожо јүрүп, койлорго калып јадылар; ондый болгонног улам, олардын күүчи чыгып уйан болуп, олардонг өскөн балдарыда коомойзу болуп, сөөги өспөй кичнээк болуп јадылар.

Бистинг бу алтай койлордын угын јарандырар кэрэгиндэ, нэни этсэ јакшы болор?

Энг озо бир ајаарары бу: койды јаш тужунда кучаа кошпос кэрэк. 4-5 ай болгон јаш койлордын кычазы эртэ кэлип јат. Ол крэдэ јаш кучаларды јаш койлордонг башка тудуп айрар кэрэк. Бистинг койлор күүк айда төрөгилэп јадылар. Төрт айдын бажында, чала сыгын ай крэдэ, курагаиларды энэлэринэнг айрып, тижии эркэгин башка бөлүп тутсын Айдарда кой малды үч бөлүргэ кэлижээр, ол

эмээ, јаш койлорды кучаларды јоон койлорды, алды алдынанг башка күдүчилэргэ бэрэр кэрэк. Јагыс јуртту кижээ, үч күдүчи тударга алдынанг бойына күч болор, онынг учун бир канча өрөкө улус биригэргэ кэлижэр. Јагыс бириккэн јурт улуска күдүчилэрди тударгада јэңил болор, ол тушта күдү јэрди үч башка эдэргэдэ јакшы болор. Мынайда эдэргэ арай күчдэ болзо, јэ јаш уй мал-ла јылкы малды кожо бөлүп күдэргэ кэлижэр эди.

Шуүлтэлү куча:

Койго кожор куча су-кадык, јоон сөөктү койу јакшы түктү болзын. Ондый кучанынг бүдүжи мындый:

Төжи јалбак болор;

Буттарынынг ортолоры талтак; кучанынг алдындагы эки буды талтак болор болзо, онынг төжи јалбак болор, јалбак төштү кучанынг јүрэгилэ өкпөги качанда болзо јакшы болуп јат;

Эди сөөги тын болор;

Мойны јоон јалбак бололо, бэли јаар бултыйбас;

Сыны чыгарга түс, кийни јалбак. Кучанынг бэли чала корчоксу болзо, ол куча уйанг болуп јат;

Кадык јакшы јэпсэлдү чыйрак јымырткалу болор;

Кургак эмэс койу түктү болор.

Шуүлтэлү кой.

Кучаа кожор койды база талдап шуүр кэрэк, ол нэнинг учун дэээ, јакшы бэк су кадык энэнинг балазыда јакшы болуп јат. Койды тарый мэндэл чэктэбэс кэрэк, оны база јүргээри табынча, јаш јакшы койлор өскөнчө ајаарып иштээр.

Койды Волошский укла јарандыарга кэлижэр.

Бистинг јардинг койлорын јарандырайын дэгэжин, оо „Волошский“ укту кой кэлижип јат. Бу койлордо тын ондый чөрчөк јок, бэк укту койлор. Олор бир јылда 10-12 мынта түк бэрип јадылар, кучылары 4-6 пуд базып јат. Волошский койлордын куйругы узун, үч талалу, учы јаар чичкэ, сэмис болор.

Областтынг јэр кэрэгин башкарып турган управление, јон улуска болуш эдип, Волошский укту бир кээк кучалар садып алды, ол кучаларды озо баштап бириккэн коллективтарга, кой тудуп турган товариществолорго, база јурт ичининг ижин јагыртып турган кижилэргэ үлэп бэрэр.

Койды кыш азраары.

Бистинг јуртыбыста бир сүрээн јаман нэмэ бу: азрап турган койыыс кышкыда курсак јэтирэ јибэй торолоп јат. Онон ары койлор коомой болуп, коомойзу ас түк бэрип јадылар, койды јаман тудуп азрагайнанг оору табылып өлүп јат.

Койды азраары чөрчөктү иш эмэс. Олор иш талдабас. Кышкыда јоон уйлар јагыс өлөңлэ дэ кыштаар, өлөң јок болзо, аштын саламыла коозоло-до кыштап чыгар. Мындый катту курсактын ор-

тозынан, койлор чичкэ оозыла, јигэдий амтанду ток ажын таап јип јадылар. Койго бир күндэ 5-6 мынта оок јымжаак өлөң бэрзэ, ол курсак оо сүрэкэй јакшы болор.

Курагандарла бооз койлордын азралы кайсада эмэш башка. Курагандар баштапкы јылында капшагай өзип јадылар, кышкыда ологро өлөңнөң башка, база аш курсак бэрэр кэрэк: бир кураганга $1\frac{1}{2}-3\frac{1}{4}$ мынта кулурдын јармазын, ол эмээ суланың кулурын бэрэр. Маала бар болзо свекла-ла моркоп бэргэни база јакшы. Ол тушта јаш койго курсакты ачинбазын, јашта јакшы азрап јарандырбаган койды, јоондоп кэлгэн кийиндэ оны јарандырып болбос.

Төрөөр айы јууктап кэлгэн бооз койды база јакши курсакла азрап кэрэк. Койдын ичиндэги јаанап кэлгэн балазына энэзинэң күч кэрэк болуп јат. Койды бир күндэ 4 катап азрап эки катап суу бэрзин. Курсагына бир јылдын туркунына јаңыс койго 10 мынта тус кэрэк болуп јат.

Койдын турар Јэри.

Бистин койлорго тың андый јылу кэрэк јок. Койдын турар јэри туйук, ичи јарык, салкын сокпос јамгыр тийбэс јэр болзын. Ичи чыкту јэр койго јарабай јат.

Койлорло эчкилер.

Көп койлу јурт болзо, ондо кой сугар башка јабынчы јазап јат. Ондый јабынчыны чыгы јок, салкынын кийни јаар төң јэргэ тургузып јат. Жабынчынын үстүн өлөң-лэ, ол эмээ саламла јабар, онын алдына бийги бир метр крэлү сырык агашла чэртэр. Ичин дээ, эркэлэ тижн курагандардын, база кучалардын, јоон койлордын турар јэрлерин, башка-башка бөлүктү эдип јазаар.

Кооперация-кой малды јарандыраарынын идэзи болуп јат.

Кой тэгэн малдын угын јарандырып, оноң алган јөөжөни бэрэр јэргэ садарга, јаныс кижээ арай күч болуп јат, онын ижин кайсада, коллектив эдип биригип иштээз јакшы болор эди. Кой гудуп азрап турган кижилэр, кой азраар товарищество төзөр кэрэк. Товарищество болуп биригип алган кийиндэ, өмөлөжип иштээргэдэ јетил јакшы болор; ол тушта койдын јабынчын капшагай эдип алар,

койдын күдүчизин жалдаарга, угы жакшы куча садып аларга, койдон алган јөөжөни садарга, оной до башка кандый-ла кэрэктү нэмэни бэлэн јенгил бүдүрэр эди.

Товарищество төзөөргө агрономло, база аймактын јэр кэрэгин билип турган отделение болужар учурлу. Онын учун бу кэрэктиң јартын оной сурап уксын.

Чочко тудары.

Чочко тэгэн мал — крестьян кижинин јөөжөзи болор.

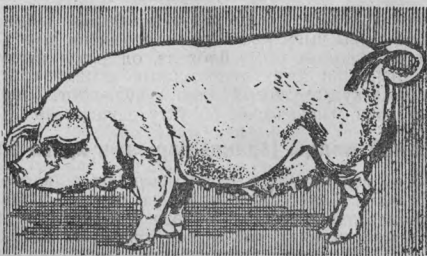
Ойрот јериндэ чочко тэгэн малды көп тутпай јадылар, ол нэдэн андый дэзэ, оны азраар артыкту аш јок, оо үзэри алтай улус чочко тэгэн малга тын күүнзирэбэй јадылар. Јэ тэгин бодоп көргөндө, чочко тудуп азраары сүрээн астамду туза јетирэр нэмэ болуп јат.

Јэрибистин чочкозы кичинэк сөөктү, кайшагай өспөс (јоондоп өзөри 2½ јаштуда токтоп јат), лтам тойып сэмјрбэс, онын учун оны јарандырага кэлижип јат. Бистин јердин чөчкозын јарандырайын дэзэ, оны јоон сөөктү „Иоркшир“ дэп, английский ак чочко ажыра јарандырап кэрэк. Бу чочколор өзөргө капшагай, бистин чочколордоң чык јок јаан болуп јат (јоон чочколор 12 пудтан 20 пудка јэтре базар, сэмјртип азраза, түрү бэскэзи 25 пуд болор).

Айгырла энэ чочконын шүүлтэзи.

Айгыр болор эркэк чочконын эди сөөги бөкө бэк болзын, төжи жалбак, буттары тын, сыны жакшы, бажы, тижы чочконын бажынан јаан, мойныла јарды тынзу болзын. Айгыр чочко жалтанбас бололо јоболо болор кэрэк. Чичкэ сынду, уйан айгыр чочконы тутпас кэрэк.

Айгыр чочконын јүрэри 3—4 јыл болор. Тижы чочкоо 10—12 айда бөжодып јат, капшагай өспөс укту эркэк чочконы, бүдин јарым јаштуда тижизиннэ кожор. Айгыр чочконы бир јылда эки катап, 40—50 тижы чочколорго бөжодор (бөз чочко 110 конок јүрүп јат).

Жакшы укту чочко.

Энэ чочконын сыны узун бололо, 12 эмчэктү болзын. Бойы јобош күүнзэк болор кэрэк. Энэ чочко 5—6 жыл јүрэр. Карый бэргэн энэ чочколордын балдары ас бололо, ұйаг болуп јадылар. Энэ чочко 2 јаштаг ала 4 јашка јэтрэ көл төрөп јат.

Чочко төрөгөн соондо, 4—5 неделэниг бажында, кычаланар; айгыр чочкоо калыптаза, үч неделэниг бажы сайын база кычазы кэлип турар. Кычазынын узагы 12—36 час крэлү болуп јат. Кычазы билдирэри мындый: бала чыгар јери тижир, амыр јок ары бэри магтап чыгырып турар. Чочко ээзинэ мындый јарап јат: чочконы бир төрөдөри јаскыда, экинчи төрөдөри күскээри јай. Тал орго төрөөр энэ чочконын балдары, 8—11 бала болуп јат.

Бооз чочконын кийнинэг көрөри.

Энэ бооз чочко төрөгөлөктөг озо, бир ай ажындра оны башка тудар. Төрөр алдында үч-төрт күн озо, онын ичи төмөндөп, јалди сүттэнэр, бала чыгар јери кызарып тижый бэрэр. Төрөр алды јууктажып кэлзэ, амыр јок болуп, уйазын казып јадып койып ыкчар. 2—6 частыг бажында чочко төрөп јат.

Чочко төрөр тужунда оны ајыктап көрүп, чыккан чөбин кэдери алып салзын; оног башка чөбин јийлэ, оног ары онын јыдыла балдарында јип салар. Чочко төрөп божогон кийниндэ, балдарын ол-ок тарый айрып алып азрап јат.

Чочколорды база олордын балдарын азраары.

Чочко төрөп божогон кийнидэ ол суузап јат, айдардо тоскуурга ару суу бэлэндөп салар кэрэк. Бэрэр курсагы дээз, кулурдын жармазын соок сууга булгап бэрэр, онын кийниндэ кулурла јарманы алыштырып бэрэр. База тэгин үрэн ашла көк өлөң-дө аш бэрэр.

Чочконын балдарын јакшы азар кэрэк. 10 күнэг ары уйдың сүдиң кайнадып јылу эдиң бэрэр. 5 неделэ болгон балдары энэзинег айрала, айыл ичиниг бор ботко ажын јиргэ үүрэдэр. Чочконын балдарын картокло азраар болзо, олоҥ сэмис болор, јэ күчи јок уйып болуп јат. Үрэн ашла (арба, мырчак, боба) азраганда, капшагай јаандап өзип этэнгир болзо, јэ ју јок болор.

Үрэн ашла кэндрэштинг шагын кулурлап, ооктоп бэрэр. Картокла оног-до башка тазыл ашты, кайнадып јымжак эдиң бэрэр кэрэк.

Јаш чочколорды сүтлэ үрэн ашла азраар болзо, олоҥ капшагай өзип, кийиндэ олоҥ азраган чыгымды астамду эдиң јандырап. Үрэн ашла азраганда, 5 мынта аштаг-бир мынта эт кожылар; ашла өлөң кожо азар болзо, бир мынта эт кожыларына, үч мынта үрэн аш кэрэк болуп јат.

Чочко азраар тужунда, онын тоскууры көнөги, чочко бойыда ару чэк болзын. Тоскуур-саскуурын изү суула јайып, улам сайын јунып турзын. Чочко азар тоскуурды јазагадый болзо, чочконын уйазына улам сайын кирбэгэдий эдиң јазар кэрэк. Курсакты тыжынап уруп бэргэдий эдиң, эптөп јазазын.

Чочко азрап турган ээзи кижн онын тузасын билэргэ, ай сайын чочкозын эки катап бэскэлэп көрзін. Оны мынайда эдип јат: кайышты дюймга кэмјип алала, чочконын куйругынын төзинэнг, эки кулагынын ортозына јэтрэ сын чыгара кэмјир, база колтыгы ажыра арказын кэчирэ кэмјир. Ол эки кэмјү тооны каташтырала, 9,10, ол эмээ 11 үлэштирэр (толу этту чочко болзо, онын кэмјү тоозын 9 үлэр, тал орто болзо 10, арык чочко болзо 11 үлэр. Оны мынайда кэлиштирип көрөр: кэмјүлери 30 база 40 болды. Буларды каташтырып салып ийзэ, 1200 болор. Тал орто чочконын кэмјүү мындый болор болзо, ол тооны 10 үлэр. Үлэп алганыбыс 120 мынта болды, ол эмээ чочко бистинг бэскээ басканы 3 п. болор).

Чочко азрап аштынг кемјүү.

Чочконы он баш јок азрабай, база өйлөп кэмјилү эдип азраза јакшы болуп јат. Чочконын түрү бэскэзин билгэн кийнинде, оо бэрэр аштынг бодолында кижн јэнгил бодоор (канча мынта үрэн аш бэрэтэн), ол ашты эдин салбазын дөп бэрип јат. Јагыс үрэн аш нэмэ болбос. Ашты јүзүн јүүрлөп бэрэр кэрэк.

Үүрэнгэн билэр кижилэр база чэнэп көргөндө, бир мынта үрэн аштынг тогы мынайда кэлижэт: 1 мынта үрэн ашка түнгэйлэжэри 4 м. карток, 8 м. свекла, 1 м. кэндрэштин шагы, 1½ м. кулур јармазы, 6 м. каймагын алган сүт, онон-до башка нэмэлэр. Айдарда чочконын бэскэзинэн көрө, оо канча көп үрэн аш кэрэк, бу аштынг кемјүүзинэн улай, өскө курсактынг тоозы билдиртэ бэрэр.

Чочконы сэмиртэри.

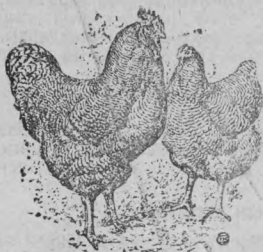
Јаш чочкодо качанда болзо, ју дөп нэмэ ас болуп јат. Онын јигэн ажы эди сөбгінэ барып јат, караан чочкөө дээ сэлирэринэ болуп јат. Мынын учун јаш чочколордын эди көптөзин дөп, ологро мындый аш бэрэр кэрэк: үрэн аш, сүт, мырчак, кэндрэштин шагы.

Јуулу болзын дөп сэмиртэргэ турган болзо, сүтти срагай бөр, бөс, кэндрэштин шагыла мырчакты ас бэрэр, көп бэрэри дээ: үрэн аш, кулур јармазы, карток, база мааланын тазыл аштары. Сэмиртэтэн болзо, баштап катту ашла азраар, аштынг коозозы алыштыра свекла-ла карток-ты бэрип јат; онын кийнинде катту аш бербэй ток аш бэрэр: коомой кулур алыштыра картокты. 4-5 неделэнинг бажында, јагыс үрэн ашла азрап јат. Ол-тушта чочко сэмирип, көп курсак кэрэксибэй барар. Калганчы өйдө оо 16-17 мынтадаг, арыш-ла арбанын алыштырып јазаган кулурыла азрап јат.

Куш тудары.

Такаа куш тудуп азраагар!

Јурт ичининг азранты кужын алтай улус кэрэксибэй јадылар. Бу иш кижээ база сүрэкэй тузалу нэмэ эмэс-пэ. Азранты куш ээзин кийндирип азрап јат: эди јумуртказы курсак болуп јат, түк-сагы јастык төжөк болуп јат.

Такаанын эркгиле тижизи.

Кээик аймактын јэрлери кра иштәп аш салып јадылар, анайтканда, куштын эдилә јымыртказы садуга сүрәкәй јараганан улам, ашту улус куш тудуп азраар болзо, онон көп туза көрөр эди. Такааны јакшы кичәп көрүп азраар болзо, ол бир жылда 100-200 јымыртка бәрәр. Бистингдә јуртту кижилерибис, бу кәрәкти јакшы ајаарып кичээр болзо, ол база өнгип тыгыыр эмәс-пә.

Такаанын балдарын өскүрәри.

Јас јангыла башталып кәлгәндә, үй кижиләр такаанын балдарын өскирәр тәжип кичәйдиләр. Бала базар такаа су-кадык, шулмус, бит-әш јок болзын. Кадык такаа уйазына амыр јадып, јымыртказын јакшы базар, кийиндә балдарына јакшы энә болуп јат. Куштын алдына салар јымырткаларды јакшы ајыктап көрүп, салар кәрәк, јакшы јымырткадан кийиндә талдулу јамыртка салгадый куштар өзип јат.

Бала базарга турган куштын уйазына, көп јамыртка салар куштардын јымырткаларын салар кәрәк. Үй кижиләр мыны сагышка алынзын: јакшы энәниң угы балдарына једәр дәп. Такаанын эр-кәгидә энәзи јакшынын угынан болзын.

Онон баһка такаанын алдына салар јымырткаларды база талдап салар кәрәк; јымыртка јаан болодо, өгдү јакшы болзын. Јаңы јымыртка артык болуп јат, онон чыккан балдардын күчи јакшы болор. Куштын уйазына кандый-да болзо 14 күнәң өгпөгөн јымырткаларды салар кәрәк. Салган јымырткалар ару чәк болзын, кирлү јымыртка болор болзо, куштын тәри јымырканың кабаазынан өдин онын ичиндәги балаа јаман эдип јат. Јоон кабакту јымыртка база јарабас, бала дзә кийиндә онон чыгарга ойып болбой тумаланып өлөр. Јука кабакту јымыртка болзо, такаа оны јара базып ийәр, ондый јымыртка база јарабай јат.

Такаанын јааны кичүүнәң көрө јымыртка салып јат, 9 өрө 17 јымырткаа јәтрә салар. Куштын уйазына калама, ол эмәзә кичинәк кайырчак јазап јат. Опың ичинә өлөг, ол эмәзә јымжак салам јай-ар, уйанын түбинә күл база сзәп салзын (бит-әш јуулбазын дәп).

Јымыртка базып турган такааны, чала эмәш карагуй, тымык, табыш јок јәргә бастырып јат. Такаа бир күндә уйазынан эки каттап туруп, аш јип, ары бәри базып јат. Кушты ол тушта јагыс үрән ашла азраар: сула ла буудайла. Ичәр суу ару болзын.

Куш уйазына 21 күн отуруп јат (үч нәдәдә). Баштапкы неделәниң учы јаар бәжинчи күниндә, карагуй јәргә, јымырткалардын ончозын от јаар тулкы учын өрө эдип көрөр. Ичи ак јарык јымырткаларды айрып алар, олордон бала болбос. Ол төлдөтпөгөн јымырт-

лар болуп јат, оморды јиргэ кэлижэр. Оргозында јаан кара нэмэ көрүнгэн јымырткаларды таштап салар, омор јыдып кэлгэн јаан јымыртка болуп, јакшы јымыртка үрээр. Јакшы јымырткалардын ичиндэ кичинээк кара нэмэ көринэр, оног ары бэри барган тамырлар болуп јат.

Куштын балдары јымырткадан бир аай јангыс чыгар, ол эмээзэ ээчий-тээчи 1-3 күн улай чыгып јадылар.

Такаанын балазы јымырткадан чыккан соондо, кабазын кэдэри тайштайла, баланы ичи јымжак башка уйаа салып, үстүн јэнгил нэмэлэ јаап салар. Куштын балазы тэкши чыккан кийиндэ, оморды энэзинин алдына салып бэрэр.

Такаанын балдарын азраары.

Такаанын балдарын озо баштап бир суткада јангыс азраар кэрэк. Бэш күн јэтрэ кайнаткан јымыртканы ооктол, оо калаштын оодыгын кожып бэрэр, онын кийиндэ гречуканын, арбанын, тараанын кашазыла, база кургак быштакла азрап јат. Экинчи неделэдэн ары, кашала кожо чалканла клевер өлөңдөрдүн бүрин кожып бэрэр. Бир ай болгон соондо мындый нэмэлэ азраар: кулурдын јармазын сууга алыштырып, оо кайнаткан кортокло јаш өлөң кожып бэрэр. Экинчи айдан ары үрэн ашты кайнадып бэрэр, сон кийиндэ кургак аш јиргэ үүрэдэр. Үч айдан ары омор јоон куштарла түнэй, курсагы јангыс болуп јат.

Куштын балдарын манаган туйук јэргэ тудар кэрэк, оног башка камак таажыр, ол эмээзэ карчаа тэеп апарар. Түндэ туйук јэргэ кондырзын.

Такаанын балдарын бир сүрэкэй кичээп көрөри дээзэ, оморды ару чэк тудары болуп јат. Куштын бойына неделэ сайын битэнг ко-рып, персидский порошок чачар (оны Улулудын аптеказынан алар), балдарына эмэштэнг карасин сүртэр, ол эмээзэ ол-ок порошок сээр. Јадынын күнин сайын сэлип турзын.

Күскүдэ куштын балдары јаанап кэлзэ, оморды ылгап көрөр: орой чыккан, чала коомойлорын өлтүрэр, јакшыларын, јаан сөөктү, шулмус, эртэ чыкандарын артызып салар. Бир јылдын бажы јаар, јаш куштар јымыртка салып јадылар. экинчилэ үчүнчи јажында куштын јымыртка салары тынгып јат.

Јоон куштарды кичээп көрүп азраары.

Кушты кичээп көрүп јакшы азраар болзо, ол көп јымыртка салып јат. Јымыртка салар такааларды јылу јэргэ тудуп, күстэнг ары јакшы азрап турар кэрэк. Оо бэрэр аш ток, үзүн јуур болзын: сула, арба, буудай, тараан, арыш, гречиха, мырчак, оног-до башка үрэн аш. Оо үзэри кушка база суу, өлөң, кумак, оок сай кумак бэрзин. Кумакла сай куштын тижы айылу болуп, кардындагы јигэн ажын јымжадып јат. Кэндрэштин шагын эмэштэп бэрэр, Картокла мааланын тазыл ажы, кушка база сүрэкэй јарар аш болуп јат. Карток гы кайнадала нэмээ булгап бэрэр, тазыл ашты дээзэ, бүдүнгэ чий сөйынча бэрэр, Карын бу тазыл ашты, куш турган јэргэ илип салза, куштар оны сәкирип чокып јигәни јакшы тәжәт. Куш ары бәри кып мыктанып сәкирип жүрзә, оо туза болуп јат.

Такаанын бир јакшы курсагы, сүттин быштагы (творог) болуп јат.

Јымжак ашка сөөкти, јымыртканын кабазын, чэрәтти соголо кожып бәрип јат. Булар дээр куштын сөөгин тыгыдып јат, база јымыртканын кабагазына јарап јат.

Јүүзиндәп булгап бәрәр ашка үзәри, кургак өлбөң-лө калустанын свекланын бүрләрин кәртәлә алыштырып азраар кәрәк.

Јымыртка салар куштарды көп азрап, чала ас саларын крәлү азрап јат.

Ичәри ару суула кар болзын.

Такаазы ас кижн болзо, кышкыда оморды туранын ичинә турдарга кәлијәр. Куштардын турар јәрин остол эдәлә, онын үч јанын шайраш әдип манар, јәрин башка такталу эдәр, нәлә чөбин арлаарга әттү әдип. Куш азраар-сугарар нәмәлү болзын. Көп куш болзо, уяны айылдын ичинә сырыктаң манайла јазап јат, куштар турар нәмәнинг ичн јарык, кургак, ару чәк болзын.

Бистин такааларды канайда јарандырза јакшы

Јәрибистән улам көргөндө, јакшы шүүлтәлу куштарды бойы-бистин ок азрап турган куштардын јоонынан, јымыртка көп саларынан талдар кәрәк. Угын башкаладып јарандырайын дээр, башка јәрдин „Плимут-Рок“ дөп укту куш јараар. Бу куш бир јылда 120-130 јымыртка бәрип јат; бир јымыртка 60-70 грамм базар; пөтүк 10, такаа 8 мынта базып јат. Плимут-Рок“ укту кушта чөрчөк көп јөк, ол бистин јәргә кәлијәр. Бу куштардын јымырткаларын Улулудан алар (јәр кәрәгин билип турган управленигә, ол әмәзә редакцияга сурак әдигәр, омор сләргә адресын айдып бәрәр).

Маала ижи.

Маала салыгар,-јир ажыгар јаранар.

Алгај јәриндә маала ажын саларга тын онойып кичәәбәйди-ләр, маала ижин иштәәргә бастра аймактардын јәрләри сүрәкәй јаарагадый болуп јат. Маала тәгән аш кижәә тузалуда астамлуда. Бистин улус јаңысла куруп, быштак, суула азрапат, каа-јаа кулурдан тәәртпәк әдип јигиләйт. Јә кичәәп маала ажын салар болзо, онын әззи јыл чыгара јүзүн јуур ток ашту болор. Бала барказы мал әәжидә ток јүрәр.

Аймак болгон јәрләрдә, јоннын кәрәгинә турган кижиләргә маала ажы кәрәк болуп јат, айдарда јуртту кижн маала салар болзо, јыл чыгары онын ажын садып, астам алып турар әди.

Мааланы кандыйла јуртту кижн иштәәр, оо көп чыгым кәрәк јөк, онын иштәәр јәпсәлдәри: күрәк, көнөк, айрымууш, база салар үрәнидә баалу әмәс.

Маалаа салар аш бу: карток, маркоп, свекла, брүква, тату чылкан, калуста, огурчын.

Маалаа кандый јэр јараар.

Күнлэ тийгэдий јэр болзо, ол маала эдэргэ јарап јат, јэ андый да болзо, чала эмэш ак, төнгү, күн јаар удра, јанында суулу кара-суулу јэр сүрэкэй кэлижиң јат. Кичинэк мааланы кижі айлының јанына эдиң јат. Мыны ајаарар-кэрэк: маала чала көлөткөлү јердэ болбозын, ол көлөткөлү јердэ болор болзо, салган аш коомой болуп бүдэр. Күнің тэрс јанынан соок салкын болуп јат, айдарда мааланың ол јанын јакшы корып бэктээр кэрэк.

Маала болор јерди талдаары.

Мааланың тобрагы күйгэн кара күбүр тобрак болор кэрэк, ол эмээ, оо алыштыры эмэш сары тобракла кумак болзын. Улай кумакту сары тобракту, ол эмээ бастра чэрэгтү, кујурлу јэрлэр маалаа јарабай јат. Маалан јерин күскэри, тэрэнги бир карыш крэлү эдиң салдала сүрэр, ол эмээ күрэклэ тэрэн казып салар. Ол сүргэн јерди тырмабай, онойдо кыштадар. Айдарда оның јери јакшы тонгып, кардың чыгына эдиң калар.

Јаскыда кар кайылып кэлзэ, оның чыгы топсыбазын дэп тырмап јат. Оның кийиндэ јери чала кургап кэлзэ, тэрэнги бир мукур крэлү сүрэлэ, тырмап, оны гредэлэр.

Гредэ јазаары.

Јери чала чык-су соокту јердин гредэлэрин, үч соом крэлү бийик эдиң јат, айдарда күн оо јакшы чалып турар; бийик кургак јэр болзо, бийиги бир сөөмнүг өтпөзін.

Карток салар јэргэ гредэ сраңгай этпэс: ортозына кижі баскадый болорго јолдула болзын.

Маала ижи.

Гредэнің узуну 5 кулаштаң өтпөзін, тууразы дэзэ, бұлин јарым аршын болзын. Узун гредэлэр болгондо кижээ оны одоп суугарга эби јок болуп јат. Гредэлэрді армакчыла чөйө тартып түс эдиң јат.

Гредэ мындыј болор кэрэк: үсти түп-түс, јакшы тырмап салган, тобрагында болчок јок.

Мааланың јеринэ јүзүндэп аш салары.

Маала кичүдэ јаанда болзын, јэ оо ашты база солып салар кэрэк. Ол мындыј аайлу нэмэ: бир аш жаңы өтөктөгөн јэргэ јараар, бирүүзинэ ол экинчи јылда, үчинчи-төртинчи јылдарда база өскө аш саларга келижиң јат. Айдарда мааланың нэлэ јүзүн ажын, јыл сайын јери јеринэ солып салар кэрэк.

Мааланың ажын үч јылдаң селип салганы јакшы: баштапкы јыл өтөктөгөн јэр болзо, оо капустала брюква салып јат; экинчи јылында-свекла-ла маркон дэп тазыл аш салар; үчинчи јылда—кар-

ток, мырчак, боба, тату чалкан салып јат (картэк жагы өтөктөгөн јэргэ јарабайт, оо салганда, суузмак бололо, капшагай јыдып үрөлип јат).

Маала ажынын үрэнин (рассадазын) өскүрөри.

Капустаны, брукваны, база помидорды ажындра үрэнин башка нэмээ өскүрип (рассадалап) алар. Бир ай озо үрэнди кайырчака өскүрөт. Ондый нэмэни бистинг улус мынайда эдип јат: бийиги јарданг эки аршын крэлү төрт бакана тургузала, онынг үстүн кайырчактап јат, кайырчак ичинэ өтөк салала, онынг үстүнэ кара тобрак урар. Үрэнди чачып јат, ол эмээзэ јэргэлэй салып үрэндөр, үстүн рогажала, јарчагала јаап салар.

Рассадактагы үрэн өдип кэлзэ, онынг үстүн ачып турзын, соок болзо, тунгэ ойто јаап салар. Түнниг куру соогына рассада алдырып ийзэ, эртэн тура күн чыккалактап озо, сибирги ажыра чэбэрлөп, онынг үстүнэ соок суу урар; айдарда рассада жүргээри кайылып, алдырбай барар.

Күүк айдынг учы јаар јуук, чала куру түжэри токтой бэрзэ, рассадагы гредэлэргэ отургузып јат.

Мааланыг бир кандый сүрэкэй талдамалу ажын канайда салатан, эм онынг учурын куучындайлы.

Капуста.

Капуста кандыйла јэргэ јараар, ја ол јэр чыкту болуп, оны јакшы иштөп өтөктөр кэрэк. Јэри сары тобрак алыштра, эмэш кумаксу кара күбүр тобрак болзо, капуста оо сүрэкэй јарап јат. Јэриндэ улай сары тобрак болзо, оо аттынг, ол эмээзэ койдынг өтөгин кожор; кумакутү јэргэ уйдынг өтөгин кожып јат, база өтөктиг суйугын урар (өтөкти күскидэ таажып салар). Өтөктөг башка, капуста салар јэргэ күл кошконы база јакшы (айландра 1 кулаш јэргэ $\frac{1}{2}$ мынта күл кэрэк).

Капуста.

Бистинг јэрибистэ, јаскы куру орой токтоп јат, онынг учун капустаныг рассадазын чала орой эдип кичү изү айда отургузарга кэлижэр. Онынг учун рассадагы күүк айда өскүрип јат (бир ай ажындра). Рассадагы бийик рассада өскүргэни јакшы, оо дээзэ јэрдиг сэгэрткэжи јэдип болбос. Рассада эки јалбракту болуп кэлзэ, олардын ортолорын бир мукур крэлү суйултар, ол-ок тужунда, ортозындагы узун тазылынынг учын үзүп салар. Мынайда эдэр болзо рассада тыгып капшагай өзөр; суйук рассададаг кийиндэ сүрэкэй јакшы капуста болуп јат.

Куру тўжәри токтой бәрзә, рассаданы гәрәдәләргә отургузар! эки рассаданың ортозы жуук болбой, $\frac{1}{2}$ -1 аршын болзын; отургузар тужунда, озо, чыккан эки јалбрагын јәргә көмбөзин, оноң башка рассада јылып, үрәлә бәрәр.

Капустаны сугарары, одооры, оноң-до башка иштээр ижи.

Капуста тәгән аш сууды сүүп јат, ол јакшы тыгып өскөнчө, оны әртән-инир сугарып турар кәрәк. Отту јаман өлөңдөрин јап-кала одоп турар (учы корчок агашка саптаган жуука тәмир оозыкты јапка дәп јат). Јапка јәрди јымжадып, јаман өлөңниң тазылын одоп јат.

Отурускан рассаданы бир айдың бажында төзин айландра чоґ көмөр; мынайда әткәндә, рассада тыгып, өзөгинә бастырбай түс турар.

Күскидә куру тўжүп кәлгән соондо, капустаны кәзип јат. Капустаны кәскән кийиндә, оны бажын төмөн әдип туйук јәргә илип јат. Капустаны көчөбө салар, калашка салып јазар. Кышка јиргә база тузап јат.

Капустаа өштү нәмәләр: јәрдин сәгәрткәжи, капустаның кила дәп ооружы, база курт. Сәгәрткишлә јәңижәин дәзә, капустаның бүрләринә күл чачар, ол әмәзә салкын ээчий тәзәк өртөр. Тәзәк-тиң ачу ыжы сәгәрткишти радып јат. Помидорло кәндирди сәгәрт-киш сүүбәс әмтир. Айдарда ол капусталу гәрәдәләрди айландра помидорло кәндир өскүрәр кәрәк. Капустаның бир өштүү курт болуп јат, куртла јәңижәин дәзә, оны кол-ла тәрәргә кәлижәр.

Брюква.

Брюква салар јәр, база капустаның јәрилә түңәй. Брюкваны база рассадалап өскүрәр. Эки рассаданың ортозы эки сөөм әмәш ажыра болзын. Рассаданы јәргә отургузар алдында, јакшы тыг сугарала, тазылындагы тсбрагын оотпой туруп јәргә отургузар. Брюкваны инирдә отургусын.

Брюкваны база капуста чылап сугарып, отту өлөңдәрин јәрин јапкала одоп јымжадар.

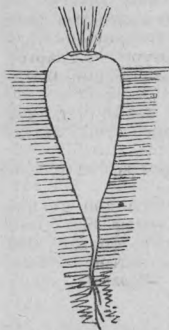
Брюква узак јатканынан алдырбай јат, ол кыжыла јатсада чалдыкпас.

Оны чийгә јип јадылар; өзөги чала сууланту татузак. Брюкваны база отко көмп бижырып јип јат.

Грәдәләргә үрән чачары.

Маркоп тәгән аштын үрэнин, гәрәдә туй үрәндәп јат. Оны күскидә дә чачса кәм јок, ол сооктоң јалтанбас. Јаскыда дәзә, мааланың кандыйла ажынаң озо, маркоптын үрэнин чачар кәрәк. Үрәнди мынайда чачканы јакшы: грәдәни кәчирә сабарла јолдойло, оо-үрән сээр. Сугарар тужунда, ол јолдорго сууда токторго јакшы. Эки јолдың ортозы бир мукурдан болзын. Чыгышту үрән болзо, ортолоры үч өлүдән болзын.

Маркопты база сугарып, грээдэлэрин жапка-ла одоп, ымжадып иштээр кэрэк.

Маркоп.

Кичээп көрөри: сугарар, одор, база јэрин жапкалап турар кэрэк.

Свэклаа каймак кожып көчө кайнадып јат. Свэкланы туйук казанга база быжырып јадылар: арулап јазайла јаан болчок эдип кээлэ, суу уруп туйук казанга быжыра; бышкан со-ондо соодоло, суула алыштра јир.

Тэгэрик бүдүшту „Египетская свекла“ дэп, кан-кызыл суулу свекла бар, оны быжырып јигэндэсүрөкэй амтанду аш болуп јат.

Тату чалкан. Кичү изү айдын тал ортозы крэдэ, чалканның бүринэ өштү јәрдин сэгэрти-кижи јоголо бэргэндэ, маалаа тату чалкан са-лып јадылар. Чалкан өрт болгон јэргэ јакшы чыгып јат (агажы күйгөн јэр болзо), база чала кумаксу јер болзо чыгар. Үрөндээр јэринэ күл сээгэни јакшы болуп јат. Чалканың үрэнин база јолдойло чачар, јолдордын ортолору бир сөөмнөң болзын.

Чалканың сраңгај јакшызы „Петровская“ дэп, тату чалкан болуп јат, амтаны суузымкај тату, сарымзак бөбктү, бүрүниң този јаан коктыйлу болор.

Тату чалканды чийгэ јигэни сүрөкэй амтанду; оны калаштын өзөгинэдэ салып эдип јат. Кышкыда оны быжырып јадылар. Быжы-рар алдында тэрэзин арулар, туйук казанга быжырала, ооктоп кэргэлэ, тәмир талаа салып пәчкәниң ичинә кургадар. Мынайда јазап алар болзо, ол кыжын алдырбай јат; балдардын ол сүрөкэй солун ажы болор.

Карток тэгән аш кайда-да чыгарга јарайт, суузымак јэр јарабас

Свекла.

чала кумаксу күбүр јәр јакшы (капуста салгадый јәргә карток саларга кәлишпәс).

Картокты үрәнинәндә өскүрәр, јә оны көбизи картоктын бойынан (тазылындагы болчокторын). Карток отурусканда, оны бүдүнгә салып јат; јааны куш јымырткалу крәлү болзын. Отурузар карток ас болзо, оны кәзиптә отурузар, кәссә ортодон кәспәй сын ажыра кәзәр і эрәк.

Картск отурусканда уйазын тәмир күрәклә казып јат, уйа уйаданг үч соом крәлү болзын, ол эмәзә салданын јолы ажыра көмдирип јат.

Кичәеп көрүп турары: одооры, база уйаларды көмүп турары болуп јат.

Картоктын көмүжин кичәэгәнән ары, онынг ажы көп болор. Онынг көмүжи әки катап болор: картоктын бүри јәрдән бир сөм өзип кәлзә ол тушта көмүп јат, әкинчизин үч неделә болгон кийиндә база көмөр. Мындый көмүштән ары, картоктын тазылы уйаланып, ажы көптөп јат. Уйанын, үстүнтәги тобракты чогып јаанаткан сайын, картогы таң көптөөр.

Куру түжүп, картоктын бүри чалдыгып кургај бәрзә, ајас күндә оны казып јат.

Каскан картокты күнгә кургадып ылгар, чала јыдып үрәлгәдий болуп кәлгәнин айрып салар, ылгаган јакшы картокты, мааланын ичинә казып бәләндәгән ороо урар. Ол ороны суу кирбәгәдий чала төг јерге јазап јат, тәрәги 1—1½ аршин. Оронын ичин јарчагаларла саламла јакшы јазаган кийиндә, мааланын нәлә ажын оо уруп јат, үстүн база јарчагала саламла бәктәйлә, чога јәр төгөр.

Әки јүзүн карток бар; бирүүзи сары, бирүүзи дзәз кызыл. Кызыл карток капшагај өзип јат, бистинг јәргә ол јараар.

Картошканы кайнадып, быжырып, каарып јип јат. Койдын јууна каарган картоктын амтаны сүрзән. Онон база тәэртпәк аайлу калаш быжырып јат (ылбырада кайнадала, болчогы јок әдип изу бойын былчыр; онынг кийиндә әмәш сүт, сарју, јымыртка кожып, ачыган, ол эмәзә тузы јок тәстә уруп јадылар).

Картокла уйды әзраар. Картоктонг крахмал-ла патока јазап јадылар.

Агурчын тәгән ашка јылу кәрәк. Онынг учун агурчынды јылу өтөкө отурузып јадылар. Өтөкти күскүдә бәләндәп таажыр, јаскыда дзәз, јаңгы өтөкө, чала күйүп кәлгән өтөкө салар кәрәк. Капустанын бүринә агурчынды отурузспас кәрәк, онон башка агурчын куртгу болор.

Агурчынга јараар јәр, күнәт јәр болор, тобрагы әмәш сары тобрак алыштра, кара күбүр тобрак болзын.

Јастын орой куру түшпәс јылу јәрләрә, агурчынды өтөклә јылулап јазабаган грәэдәләрә отурузып јадылар.

Агурчынды отурузып онынг быжарына јәтрә 60 күн болуп јат. Кичәеп көрүп иштәери бу: сугарар, јапкала одооры; сугарганнаг агурчын капшагај өзип ачу болбой јат. Агурчындар ары бәри айрыланып кәлзә, онынг айрылары бои бойына тийшнәгәдий әдип, тууралап салар кәрәк.

Бистиг јэргэ „Муромской“ агурчындар јараар. Олордын үрэни оок, амтанду, быжарга капшагай.

Агурчынды чиигэдэ тузапта јир. Кыжин јир агурчынды тузап јат. Тузар алдында јапшынган балкажин јунар, онын кийиндэ, изү сууга суккан бойынча ойто чыгарар (агурчынды туткалу каламаа көптөг салала, изү сууга кенэтэин сугуп чыгарар кэрэк); мынайда эдэр болзо, агурчынга јапшынган јаман југыш јок болуп, тузаган агурчын ыдыбас. Онын кийиндэ агурчынды соок сууга салар. Агурчин тузайтан чапчактын (кадканын) јабууна јакшы кэлишкешэдий болзын. Тузар болзо, агурчынды үйэлэп кожо нэмэ салар кэрэк (мороготтын бүрин, уксум, хрен, укроп), бир үйэ бүр салза бир канча үйэ агурчын салып јат. Срагай үстүнэ мороготтын бүрин салар (ол эмээз байа айткан нэмэлэрдиг аирүүзин), онын кийиндэ кадкацын үстүн јакыс јабала, тошту ороо тургузып койор. Мынайда тузап жазагыны үзак турар. Тузаар болзо бир көнөк сууга 1½ мынта тус кэрэк.

* * *

Мааланын кандыйла ажын јарандырага, мындый суйук нэмэ јазап урганы јакшы: мааланын ичинэ кадка, ол эмээз бочка тургузар, оо өтөк салала (уйдын өтөги кэрэк) суу алыштырар (бир үлү өтөк эки үлү суу кэрэк), ол алышкан нэмэни күнинг сайын булгап турар, 3—4 күнинг бажында бу суйук нэмэни мынайда иштээр: бир көнөк ол суйук нэмээ үзери, бэж-оң көнөк суу алыштырала, оны грээдэлэргэ уруп јат.

Мааланын ажын јакшы көрүп иштээгэнэг ары, онын ажы көп болуп, јакшы бүдэр. Тузазыда онын көл: оны тузап, кургадып, быжырып алар болзо, јуртту кижинин билэзинэ кыжына јип төгүспэс аш болор, Мындый аш балдарга сүрэкэй јарап јат.

Маала ашты јагыс јиргэ салар эмэс, јэ онон үрэн аларга база кичээр кэрэк. Јакшы үрэн болзо, ол бистиг област јэринэде јайылар. Үрэн өскүрэр ишкэ агроном болужар.

Маала ижин биригип (коллективла) иштегеер.

Астам бэрэр маала ижин јон улус биригип иштээр кэрэк. Көп улус биригип иштэр болзо, јэри элбэк болор: кэзигинэ маала ажы бүдэр, јарымызына онын үрэнин өскүрэр. Бир кээзэк јэринэ јийлэк тэ өскүрэр: морогот, јэр јийлэк, агаш јийлэк онон-до башка јийлэктердиг агажын өскүрэр эди. Аймака јуук јаткан јург улус, јилэкти кичээр кэрэк, јийлэк баалу, онын сурагы көп болуп јат.

Бу маала ажы, јийлэги болзын, онын, ончозын јагыс јурт киж иштэп чыдап болбос, јэ биригип иштээр улустын колы көп, олар кажызына да чыдар, нэлэ јүзүндөп маала ажын салар.

Бириккэн улуска мааланын кандыйла иштээр јэлсэлдэриндэ (күрэк, көнөк, јапка, онон-до башка нэмэлэр) аларга јэнгл болор; маала өштү нэмэлэрлэ јэгижэргэ көп улуска чыгымда ас болор, алдынан јагыс јокту кижээ ол күч.

Биригип иштэгэн улус, маала ажын тузап кургадып садаргада јѣгпл капишагай болор. Кэзик аштан база кэрэктү нэмэ јазап јат (крахмал дѣп нэмэ); јѣ ондый нэмэ эдэргэ бачымдабай, озо маала ажын иштээргэ үүрэнзин.

Коллектив болуп биригип маала ижин иштээргэ турган үй кижилэр, аймактагы үй улустын кэрэгин башкарып тургандарла, база агрономноң уксын. Булар дээз, канайда биригип иштээрин, салар-чачар үренинэ, кандый кэрэктү јѣпселдѣринэ болжын јѣтирэр, база каждый аш салар дѣп јѣбин айдар.

Угдубай ајаарар кэрэк бу: кандый ла аланзылу нэмэ болзо, онын јѣбин агроном кижидѣн уксын. Айдарда иштээр ижи чын јолду болор.

СҮТТИҢ АРТЕЛИН БИРИГИП, ЈАЗАГАР.

(ОРГАНИЗУЙТЕ МОЛАРТЕЛИ).

БИБЛИОТЕКА
КАТНО АПТЕКИ

КОПИРОВАНИЕ ЗАПРЕЩЕНО

Сүттин артелин биригип, эдигэр, сүттэн сарју эткэни астамду.

КАНДЫЙ-ДА кижі, азраган малынан канча-ла крээзи көп кирэлтэ болзын дэп, сананары јарт нэмэ. Карманында бир салковой, эмэээ он, эмэээ јус салковой артык акчалу болзо, кэмдэ кижі кэрэк јок дэп, айтпас, акказы бар болзо, кийими бүдүн, өнжик болор, курсагы тойу јадар, айлы-јурты, тудынар камынары тыгып јадар, акчанын кэрэги көп.

Азраган малынан көп кирэлтэ болзын дэп, кандый-да алтай кижі сананар. Јэ, ол малдан канайта астам түжэрин, канайтса кирэлтэлү болорын алтай кижі сананбаган, јэ бирдэ сананза-да јалтанып, кичээбэй јат, онын јолын эбин бэдрэбэйт.

Бу бичиктэ мэн, алтай улус, малынан бир эмэс, он эмэс, јүстөп артык кирэлтэ, астам алар јолын куучындап јадым. Ајыктап угыгар.

Алтай албатынын азраганы мал, көп јаны уј болып јат. Уйдын сүди ээзинэ кирэлтэ бэрип јат. Айдарда, ол сүтти ээзи канча-ла крээлү кичээп јакшы иштээ, анча онын кирэлтэзи кожылып јадар. Сүтти канайта иштээ кирэлтэ көптөјорин шүүжэли.

Бир эбэш тэмдэк бодолгон эдэли. Јэ, бир алтай өрөкө бэш уйлу болзын. Алтай уйдын сүди, орто бодолгонго, јылына 43 пуд болор. Бэш уйдын сүди јылына 215 пуд болды.

Алтай улус, ол сүтти кайда эдип јат?—Ол сүттэн чэгээн, аарчы, курут, пыштак эдип јат, база тэгин ичин јат.

Ол сүтти онон артык астамду эдип иштээр өскө эби бар-ба? Ээ, бар, мындыј учурлу: сүттэн сарју эдэр, оны садар. Ол түжүмдү, астамду болор. Бодойлы: 19-20 пуд сүттэн бир пуд сарју эдэр, ол сарјуды 20 салковойго садар.

Бистин алтай уйлардын бэжүзи јылына 215 пуд сүт бэрип јат дэп, бис айтканыбыс. Ол сүттин тал ортозы бойынын ичэринэ, курсагына өртсө, јус пудынан сарју эдэр: 100 пуд сүттэн 5 пуд сарју эдип алар, ол сарјуды пудын 20 салковойдон сатса, 100 салковойго јэдэр.

Сүтти онойып иштэгэндэ тузалу, астамду болып јатканын көрүгэр: алтай кижі сүдин көдрөзин аарчы, курут эдип айлда курс-

гына тудунганда сүттэн кирэлтэ јок болып јат, сүттин кэзигин айладагы курсагына тудунуп, тал ортозын сарју эткэндэ, бойы-да тойу, јус салковой кирэлтэлу болып јат. Айдарда, алтай кижии сүттэн сарју этсэ астамду болоры јарт.

Ононґ өскө, уйды кичээп, јылу кажаганга тургузып, агрономның айтканынча (бу бичиктэ бар) азрап турза, уйдың сүди канча, канча катап көптөөр, кожылар, айдарда, сарју эдэр сүт көптөөр, ононґ алар астамы база көптөй бэрэр.

Катап айдайын: сүт астамду болзын дэзэн, сүттэн сарју эт.

Сүтти заводтын аайынча иштэ.

Сүттэн јазым јок көп кирэлтэ киргэдий эдип, оны канайта иштээзэ јакшы болор?

Онынґ ижи эки јүзн. — Айлга кринкэ тургузып, эмээзэ чийгэ чэгээн урганда быжып алар, оны сарју эдип кайылтар база сарјуды заводко иштээр. Ол сүт иштинґ кажызы артык астамду болорын бу тоодон көригэр: айлга иштэгэндэ бир пуд сарју 30 35 пуд сүттэн бүдүп јат (крээлү сарју болор), заводко иштэгэндэ, 19-20 пуд сүттэн бир пуд сарју болып јат, ол сарју эркин јакшы сарју болор, ол сарјудынґ баазы айлга иштэгэн сарјуданґ чик-јок өрө болор. Айдарда, сүттэн көп кирэлтэ алар кэрэгиндэ, сарју эдэр завод тудар кэрэк.

Сүттинґ артелина бирикнэр.

Ондый завод тудары канча канча мунґ салковойго јэдэ бэрэр. Јаңыс өрөкөнниґ күчи јэтпэс. Онынґ аргазы база бар: көп улус, артель болып биригэлэ, өмөлөжип завод тудар, мастер јалдаар кэрэк. Бистинґ областа сүттинґ кэрэгин башкарган алднанґ Союз бар, (Областынґ канча-ла бар сүт-артельдары Областынґ сүт-союзына бириккэн), ол Союз сүт-артельдарга, база јаңы бүдүп јаткандарына акча бэрип, болыжып јат. Сүттинґ заводуын эдэргэ сананган өзөк, јурт, Областынґ сүт-союзынанґ болыш сураар кэрэк, ол болыжар, баштаар.

Сүт-артелина биригэлэ, Областынґ Сүт-Союзына член болып киргэни, јаңыс-ла болыш алары эмэс, Союз артельди баштап ижин көндүктирэргэ инструкторлар ийип турар, сарјуды јаан баага јэтирип садарга болыжар, заводко кэрэктү нэмэлэр алдырып бэрэр, кажызын сонгоо-да бэрип турар, малдың азралын бэрэр.

Онынґ учуры мындый: сүдингнэнґ кирэлтэ болзын дэзэн-биригип алала (артель эдип) сүдингнэнґ сарју, сүт-артелин бириктирэлэ, Областынґ Сүт-Союзына член болып кирип алыгар.

Эмди сүт-артелин канайта бириктирип, эдэрин куучындажылы.

Сүттинґ артелин канайта эдэри.

Јэ, бир алтай эр кижии эмээзэ уй кижии Сүт-артелин эдэргэ кэрэктү дэп, билип алды. Айдарда ол нэни эдэр, нэдэн баштаар? Заводко сүт экэлгэдий канча өзөк бар, ол өзөктөрдө канча өрөкө, саар уйлары канча тоолу дэп, билэр кэрэк. Ононґ улам, Сүт-заво

дын тутса канча крээлү тузалу болорын билэргэ јакшы. Заводко сүт бэрэр өрөкөннү, уйлардын тоозы канча ла көп болзо, иштэгэн чыгымы јәңилип јадар, сүттиң баазы көдүрүңи болор. (Оок заводтордо пут сүттиң учун 70 акчадан төлөп јат, јаан заводтордо дээр 80-90 акчадан төлөп јат) Онон өскө, јагы заводко јайына 300-400 пуд сүт кэлгәдий-бә бодоор кэрәк. Сүт заводко јайына үч јүс пудтан төмөн кэлгәдий болзо, завод эдэргә јарабас, ол тузазы јок болор. Эң-лә кичинәк дэгән заводко јылына 300 пудтан сүт кэрәк болып јат.

Өрөкөннү, уйдың тоозын алып алган кийиндә: уй јәткил, сүт көп болор дәп, јарт билип алала, ол өзөктинг улустарын сүттиң артелина биригэргә сөстөөр.

Ол күч кэрәк. Озолоп улусты јагыстан айдып, ончозын билдирә-лә, онын кийиндә јон јуулган јуун орто сүт-артелин биригип, эдэрин куучындажар кэрәк (ол өзөктө партианың, эмәзә комсомолдың ячәйказы бар болзо, эмәзә делегаткалардың собраниязы бар болзо, ондый организациялар-ла ажындыра шүүжип алала, онын кийиндә јурт орто өмөлөжип, сүт-артельдинг тузазын јонго билдирә айдар кэрәк).

Јә, јуунын улустары сүт артели тузалу дәп, силәлә сүт-артелин биригип, эдәр дэгән болзо, онон ары кайдар? Айдарла баштаган кижі мындый күндә јуун болор дәп, молјоор, ол молјуулу јуун орто сүттиң артелин јөптөп бичигин эдәр. Ондый күнди молјошконын кийиндә областың Союзына бичик бичиир, (адрес: Улулу Сүт-Союзы) мындый күндә, мындый јәрдә сүт-артели бүдәр туры, инструктор ийигәр дәп, бичиир. Ол письмону Сүт-Союзка, инструкторды јууннан озо ийгәдий эдип, ажындыра бэрәр кэрәк (Письмону алды-ла Сүт-Союз. инструкторды кыйалта јок ийәр)

Инструктор кәлгән кийиндә артельди бичиктәп, бужулап эдәр.

Артельди јөптөп, бүдүрәр јуунда артельга кирип јаткан член улустың башкаратан јаан кэрәги бар: сүт-артельдинг уставын јарадып, јөптөөр, база артельдинг кэрәгин башкарарга, көрүп турарга: Правления-ла ревизионный комиссия тудар.

Устав, бир кэрәктү дәп, айдары, кирәр тушта төлөөр акча, база паевой (үлү) акча төлөөри болор. Акказы јокко кандый-да кэрәкти, ишти (артельдинг-дә болзо) бүдүрүп болбос. Артель болып, бириккән кийиндә, заводтын ижин бүдүрәргә акчалу болор кэрәк. Завод эдэргә государстводан акча бәриләр (сонгоо, төлүгә), онон өскөзин артельга киргән улус, бойлорынан јууп аларга кэрәк. Кирәр тушта член кижидән 50 акчадан алар, база членниң төлөөр акчаны уй сайын 1 с. 50 ак төлөөр, оны үлү акча дәп, айдар. (Тәмдәктәп айтса: 5 уйлу член болды. уй сайын 1 с. 50 акчадан үлү төлөөр, ончозы 7 салк. 50 акча болор, оо үзәри кирәрдә 50 акча бэрәр, ончозы јаба сәгис салковой болор).

Бойынан онойып јөбжө јуубаза, сүттиң артелин эдэргә санан-баста кэрәк. Онду-башту артель болбос.

Бу орто нәмәниң эбәш аайын айдар кэрәк; кандый-да өзөктө, кандый, јууш акчаны-төлөп болбос, јокту улус бар. Артельдинг Правлениязы, ондый јоктуларга јәңилтерин, сакып, бөлүп аларын,

кэлгэн инструктордан угала, јәңилтип, сакып алар кэрэк. Өскө үлү акчаны, кирэрдәги төлүди узатпай јуур кэрэк.

Артельди эдэр јуунда, артельдинг Правлениязы-ла ревизионный комиссиязы тудулар дәп, мән байа айткам. Правления, артельдинг кандый-ла кэрэгин башкара баштаар (председатель качан-да јалду болор), ревизионный комиссия дзәз, правления эндэлбәзин, јастра иш этпәзин дәп, правленияның ижин көрүп, чоттоп турар (ревизия эдэр). Правления-ла ревизионный комиссияга улустың бүдүмчү јакшызын, биләрин, кичээмәлин талдап тудар кэрэк, артельдинг ижи кату, карулу иш,

Онойып башкарынып алган јуунның кийиндә артельдинг ижин Правление баштап иштээр. Завод тудар јерди, база завод эдәргә төлүгә акча аларын инструктор баштап, Правленияга болыжып, айдып бэрэр. Завод бүткән кийиндә, Сүтсоюз мастер ийэр, завод ижин баштаар.

База бир эрмәк бар заводты өзөктің јаанына, јуртты көп јэргә эдэр. Јуугындагы оок өзөктөрдөң, (бир-јарым чакрым јөрдәң), сүтти ат-ла тартар. Раак дэгән өзөктөрдөң) бәш-он чакрым болзо), оной сүт тартарга јаак, ондо заводтың бөлүктәрин эдэр. Ол бөлүктәрдә сепаратор машина тургузала, сүтти ондо эбирэр, каймагын (сливказын) заводто тартар.

Найылткан сарју эдэр артель.

Эң-лә кичү дэгән заводко сарју эдәргә, јылына 300 пуд-сүт кэрэк, оной төмөн болзо, тузазы јок дәп, мән байа айткам. Јә бистинг өзөктөрдө 300 пудка јәтрә сүт јуулбас, уй ас өзөктөр бар (сүттинг тал ортозы өрөкөнниң бойының курсагы болор дәп, ундубагар). Ондый өзөктің сүдин канайга иштээр?—Сүттинг заводын эдип болбос бөлүгин база тургузарга јарабас (јуугында завод јок).

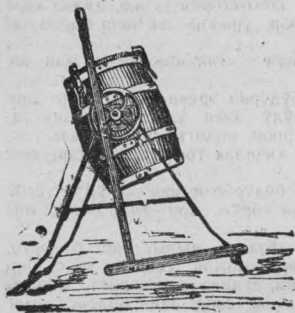
Оның-да аргазы бар, ондый өзөк, кайылткан сарју иштээр артел эдэр кэрэк. Ондый артельга 5-6-да уй болзо, болор. Олартельди база заводтын артелин-чиләп бириктиригәр, јә оның ижи јәңил, чыгымы ас болор.

*Оны эдәри мындый: ару-чәк, јарык избушка-тура тудар. Ол избушкаа сепаратор-машина тургузар (оны Сүтсоюз күүнгәрип садар, узак сакылталу бэрэр). Ол артельга киргән улус, өйиндә турачакка сүдин апарып бэрэр, ондо эжилү киж (эмәзә јалдап койгон киж) ол сүтти сепараторга эбирэр. Оның кийиндә, сүттинг каймагын, бир киж, (уй киж јараар) эжилү сабаа (база Сүт-союз садып јат) ачыдар, оның кийиндә, Сүт-союзтаң алган сарју согор машина орто оны согор. (Оны канайга иштәйтәнин Сүтсоюзтаң кәлгән инструктор, айдып бэрэр, оо үүрәнәри куч эмәс).

Бөрилгән сүтти, сүт алып турган киж башка книгаа бичип алар. Ол бичигәни-лә, сарју садылган кийиндә бодожып, сүт бәргән улустың акчазын төлбөр.

Сарју бүткән кийиндә, сарјуды, Сүт союзының айтканынча, бочонколорго јазап урала, бәктээр, Сүтсоюзка ийэр, Сүтсоюз ару

акказы-ла сарјудыг баазын төлөр. Кайылткан сарјудын баазы, јэриндэ 18 салковой 60 акча пуды. (26 пуд сүттэг бир пуд сарју кайылып алар)

Каймак былгаар бочка.

Ол, нэниг учун, өрөлү төмөндү?

Сарјуды јакшылу јаманду иштэл јаткан учун ондый. Сарјудын эркин јакшы сорты бар, онын учун артык бай бэрип јат (айдарда, сүт-тэ бэргэн улуска өрө баа бэрип јат), коомой сортту сарјуга јабыс баага бэрэр, ондый заводко сүт бэргэн улустын сүдинин баазы јабызап турганы ол болор. Јакшы сорт сарјуды заводко ару чэк сүт бэргэндэ иштэл јат. Сүт кирлү, тоозынду болзо, эбэш ачий бэрээ, сарјудын сорты јабзай бэрэр. Айдарда, сарју эркин-јакшы сорт болзын дээ (сүттин учун көдрө баа алар кэрэгиндэ), сүтти заводко сүрэкэй арулап, чэк тэп бэрэр кэрэк. Оны, уй саар, алтай уй улус кичээр учурлу. Онын учун, уй улустын кичээр, чэк-тэнэр эжи бар. Мындый учурлу:

1. Уй саар алдында колынын кирип чыгара јунып ал.

2. Сагалакта уйдын эмчэк-тэрин јун.

3. Уйды ару, кургак јэргэ саа.

4. Башкы кэлгэн сүүгти јар јаар саа, башкы кэлгэн сүт кирлү болор.

(Кайылткан сарју эдэр артелидин члендэри, түнгэй база 50 акчадаг кирэрдэ төлөөр, уй сайын 1 салковой 50 акчадаг үлү акча төлөөр).

Сүттин артелине биригип, база кайылткан сарју эдэр артеља биригип, башкарылар эжи ондый болор.

Уй улуска јакылта.

Кайкамчыкту нэмэ бар: кажы бир заводтордо бир пуд сүт учун 90 акча төлөп јадар, кажы заводтордо (база јазалы-да түнгэй, сүди дэ түнгэй) јүк-лэ 70-80 акчадаг төлөөр.

Уйды чэк-ару саар нэрэн.

5. Уй саар көнөгінди, саар алдында жазап жунып ал.

6. Саап божозон, көнөгіннин үстүн ару бөс-лэ жап, тоозын кирбэзин.

7. Уй саар, заводко сүг апарар көнөктөринг агаш, эмээ кара тала-төмир болбозын, оо сүт кирлэнэр, үрэлэр. Ак тала эмээ калайлу көнөктөр кэрэк.

8. Заводко сүг апарзанг, көнөгининг үстинг ару бөс-лэ жаап ал јолой тоозын кирэр.

Бу јакылтаны үй улус, кичээп бүдүрээ эркин јакшы сорт сарју эдэргэ болышканы ол болор. Үлүлү член улус, артельдин заводы ару-чэк турарын база кичээп көрөр, ондогы сүт, каймак тоозындалбазын, ару болзын. Бир-лэ кичнээк тоозын, кир сарјудын сортын јабзадып ийэр.

Делегатка улус, бу јакылтаны бүдүрэрин кичээп, үй улусты, сүтти заводко ару-чэк бэрип јатканын көрүп, ару эмэс болзо, айдып јүрэр кэрэк.

Јэ, база бир сарјудын сорттын јабзадар кылык бар, бу орто, оны айтпайчы болбос туры. Кажы бир, коомой санаалу улус, бэргэн сүдин көптөдөргө акча көп аларга, сүдинэ суу кожып, заводко бэрэтэн кылык бар. Ондый сүттэг јакшы сарју эдип болбос, онын учун, артель јабыс баа алар, сүт учун түнэй јабыс баа төлөөр. Сүткэ суу кошкондо артельге турган улуска тузазы јок, тузакту учун, ондый кылыкту улусты тудар, бир-дэ кичи сүткэ суу чакпас эдэр кэрэк.

ООРУЛАРДЫҢ УЧУРЫ.

==
(БЕСЕДЫ О БОЛЕЗНЯХ).

ИЗДАНИЕ

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

(ВВЕДЕНИЕ К ВОСПИТАНИЮ)

ДОКТОРДЫҢ КУУЧЫНЫ.

КИЖИНИҢ оорулары көп, жэ, мэн, бу Ойрот јэриндэ көп јайылган сифилис, трахома, гоноррея дэгэн, оорулардың учурын куучындайын. Бу оорулар сүрэкэй југыш (бир кижидэн база кижээ јапшына бэрэр), ононг чэбэрлэнэрин билбэс учун, сүрэкэй көп улуска југып, јайылып јат.

Сифилис.

Сифилис дэгэни, кандый оору?

Сифилис (алтай улус јаман оору дэп, айдар), јуккан јэринэ (кижининг эрдинэ эмэээ тын эдинэ тийэр) 2-3 неделэнинг бажында, када бэрэр оның кийниндэ иринтип, баалулаар.

Оору кижі эмдэнбэй турган болзо, сифилис там јаранар: бир айдың, бүдүн-јарым айдың бажында, бастра эдинэ, буды-колдорына кызыл чыбыркандар јайылар. Чыбыркан чыгар алдында оору кижининг чинэзи чыгып, уйдап јүрэр, калтраар, бажы оорыыр, сөөктөри сыстаар (түндэ сүрэкэй болор); оның кийниндэ кижининг бэрстэри јаанаар (бэрсти кандый-да кижі таап тудар: олор ээктинг алдында, колтыктың алдында, быкындарында болчон-доп јүрэр). Оның кийниндэ чыбыркан јылыйар.

Ол тужында сифилис коркушту: канча-канча јылга барар, сүрэкэй југыш болор: оору кижі кадык кижэ јапшыары бэлэн тужы.

Оның кийниндэ оорудың калганчы кубулары бар. Ол тушта сифилистаң оору кижининг эдинең ононг мынаң тижий бэрэр, оның кийниндэ ол баалаар; ондый баалу кажы бирдэ кижининг балтырында болор (тизэдэнг төмөн). Ол баалулар кижининг сөөгин чиридэр, јиир, тумчыктың кэмирчэк сөөгин јип ийгэндэ кижининг тумчугы түжэ бэрэри ол. Кижининг эдинең алдында-да ичиндэ-дэ баалу бар болор, нэнинг учун дэзэ, сифилис јангыс-ла јэргэ тийип, чыгар эмэс, кижининг эдинэ көдрө јайылар оору. Кижининг санаазы тутап, эдрэй бэрэр, јүрэгиненг баалу чыкса, кижі јазым јок өлөр. Кижининг ичиненг баалулар чыкса, кижі катмалай бэрэр, колы-буды кэнээр. (Айда, бир сифилистаң оору эр кижі көргөм, 35 јаштан өтпөгөн, бүдүми тыштынаң көрзө кадык ош-кош, оның колы, буды кэнэй бэргэн).

Ончозы ол эмэс. Онон өскө, сифилистын бир коркушту јэт кэри бар: оору кижі јажына шыралаганына үзери, баланын-бала-уктажып барар: сифилистанг оору улустан бала чыкса-мылјы, ооруа санаазы једикпэс, баалу-лу чыгар. Сифилисту үй кижі чинээзи јок, боло бэрзэ, көп јаны, өйинэ јэтпэй, ичиндэги балазын јобонып койор. Јэ, оору кижі балазын таап-та алза, ол бала бир-эки неде-ленин бажында сифилис оору таныла бэрэр, түрү артса, ол бала оорыгкай өзөр, мылјы бала болор. Сифилистанг оору өрөкөнин, угы-төзи, бала-барказы билдирбэзинэн јок болуп калар, угы үзүлэр.

Сифилистты јазар эби бар.

Сифилисты коркушту кату, уур, узакка барар оору дэп, бил-дибис. Јэ, ондый-да болзо, ол оору јазылар, эмдэлэр, оны узакка, кичээп эмдээр кэрэк (узак эмдээри, оору канча крээлү узаганы-нанг болор).

Оору табылган тушта-ла кичээнип, эмдэнгени јакшы. Оорузын билинэлэ, јагы таарыйда больницаа, докторга тургуза баргажын, јагы баалу көрүнгэн тужы болзо, ол тушта сифилисты эки-үч айга јарт јазар.

Јагысла доктор Јоболды јазар.

Сифилистанг оору кижини јагыс-ла доктор таныыр, оны эмдэ-эрин јагыс-ла доктор билэр учурлу, онынг учун: јөпти, болышты сурап јагыс-ла докторга барар кэрэктү.

Алтай албатынынг көп јаны бичик-билик билбэс кэрэгиндэ, докторго, больницаа барбай камга, јарлыкка барып јат. Алтай деле-гатка үй улус, ондый кылыкла туружар кэрэк. Ондый билбэс алтай улуска камнаг туза болбос, карын аршаамык болор, јоболды уза-дар, јазып болбос, эмдээр өйин өткирэр, оору там јаанаар. Онон өскө, камдар југуш оорулар-ды бойлоры јайып јат. Сапыр камды көп кижі билэр болор, онынг камдаган јэринэ барган улус көп болор, онынг кангазынанг тапкылашкан улус, байла көп болор. Сапырдын сифилисттанг оорулузын билэр кижі ас болор, албатаа јүрүп камдап, Алтайдын јэринэ, айларга јаман оору јайып јат онынг учун эмди Сапырды јаргаа тудуп јат).

База катап айдып јадым, эдингдэ баалу билдирзэ эмээ чыбыр-кан көрүнзэ, тургуза-ла докторга бар (баалу эмээ чыбыркан си-филис дэп, оору болордонг айабас), канчала түргэн јоболды кичэ-зэнг, анча јэнгил јазыларын.

Сифилистанг эмдэнип турган тушта арагы ичпэс, тапкы тартпас кэрэк дэп, ундубас кэрэк, нэниг учун дээ сифилис катулана бэ-рэр, јазарга күч болор.

Албаты сифилистанг нэнинг учун оорып јат.

Эмди албаты нэнинг учун сифилистанг оорып јатканын угужып, онынг аайына чыгалы.

Јардинг үстүндэ нэ-лэ јүзүн, јаан-да арга јок кичинэктэ тынду нэмэлэр көп. Јаан сөөктү сарлык-та бар, күчү сөөктү чымаалы-да бар. Чымаалы сүрэкэй кичинэк нэмэ, ондый-да болзо, бис оны көрүп јадыбыс. Айдарда сүрээн кичинэк тынду нэмэ бар эмтир, онынг јанында чымаалы сарлык крээлү көрүнэр. Ол тынду нэмэлэрди тэгин көс-лэ көрүп болбос. Оны јазалду туранабай шилилэ көрөр, оны микроскоп дэп, айдар (Үүрэнгэн улус, ондый шили јазаган: ол шилилэ бийтти көрзө, бийт јаан конгыс крээлү көрүнэр, кандый сүрэкэй јаанадып јат ол микроскоп.

Кижн болзын онынг азраган нэлэ тынду малы болзын, југыш оору јобол табылар болзо, оны доктор кижн көрүп јат. Југыш оору нэдэг јайылып јат дээз, кичинэк кижн көзинэ көрүнбэс тынду нэмэлэр бар, олар кижини оорудып јат.

Ол көрүнбэс нэмэлэрдн микроскоп дэп шили өткрө көрөр.

Кандый-да кичинэк нэмэни ол микроскоп ажра көргөндө, ол нэмэ јаан тынду болуп көрүнэр.

Бу јурукта јаан бичикэ үүрэнгэн кижн, микроскоп дэп туранабай ажра кичинэк түрү нэмэни көрүп оны билэргэ туры.

Айдарда, үүрэнгэн улус, микроскоп дэп, шилдинг шылтуунда јэр үстүндэ сүрэкэй оогош тынду нэмэ барын тапты. Олорды микробалар дэп, адады. Айдарда бис, мынаг ары база микроба дэп, адайлы.

Шак ол микробалар кижээ сүрэкэй јаман эдип јат. Кижининг

эдиндэ тырмалганан, сыйрыктан микробалар бистинг эдибискэ кирэлэ уйалап, јип јат. Онон ары киж и қорып јатканы ол болор.

Јүзүн оорыдар микробалар тоозы јок көп. Онын бирүзи-сифилистын болор, ол сифилис дэгән оору оорыдар.

Кижининг эрдиндәги, оозындагы, тын эдиндәги сыйрыктардан сифилистын микроба-зы кирэлэ, тургузала көптөн өзөр. Канла кожо микробалар кижининг эдинэ тәкши јайылар, онон эбәштән јип, кижининг эдин артадар.

Оору кижини јазар кәрәгиндә, онын эдиндәги микробаларды өлтүрәр кәрәк. Оны өлтүрәрин јагыс доктор болор, ол кандый јүзүн эм бәрип эмдээр.

Сифилис кижээ канайып југар.

Бис, эмди микробанын аайын билип алдыбыс, кадык кижээ оору кижидән сифилис југар учурын биләргә күч эмәс. Југыш микробалар кижининг канында база оору кижининг тын-эдиндәги ирингдәр-дә јүрәр. Улус јууктажарда, кылыныжарда, оору кижининг тын эдинән микробалар кадык кижининг тын эдинә јапшынар,-ол кижээ југыш болгоны ол, түргән эмдәнәр кәрәк.

Окшонышса база југар: оору киж и кадык кижини окшононр тушта, чиләкәйлә кожо југуш микробалар кадык кижининг эдинә јапшынар, онын кийинде-олор кижининг эдинә кирәр.

Оору кижининг аяк-калбагынан, кийиминән, төжөгинән база југар, оору кижининг чләкәи, иринг јапшыназа југуш болгоны ол. Оору киж и кангазын тартып отурала кадык кижээ бәрип јат. Соргуулында, эмискәгиндә чиләкәйлә кожо көп југушту микробалар јапшынып калар. Кадык киж и кангазын алала тартканда, ол микробалар оозына кирип јат, онон ары эдинә јайылып јат.

Југуштан канайта чзбэрләнәр.

Бистинг Алтай јәриндә сифилис сүрәкәи көп јайылған. Оору киж и кайдада јолыгар, онын учун, ондый јәткәрлү, југуш оорудан чзбэрләнәр арга-сүмә кәрәк.

Ол кандый арга-сүмә болор?

Нэдәндә озо чзбэрләнәри, ару-чәк јүрәри.

Качанда көрүщпәгән, кадык- оорузын билишпәи-лә әр-кижи, уй-кижи кожо уйуктап, јууктажатан кылык көп. Айдарда, сифилис југарга сүрәкәи мәргән. Оору, кадыгын озо угужала кылынар кәрәк.

Айлду болып алыжар тушта, озолоп уулдын, баланын оору кадыгын угар кәрәк. Алыжатан балдар экиләзи кадык дәп, јарт

билип алза, бойынын учун, кийиндэ бүдэр балдарыгардын учун санаага амыр, энчу болор (оорулу эр-кижи оорузун айтпай киж и алаа, јаш эмэгенинэ сифилис јуктуруп, онын кийин-дэ чыкан балдары өлү, эмээ оору чирик болып, эмээ табар. Өйинэ јәтпэй јобонуп јүртән кылык көп болгон.

Бойына оору јукпазын дөп, чөбөрлөнгән киж и, таныш эмэс киж ини окшонбос кэрэк (оорулу болып калза кайдар?), таныш эмэс улусла јангыс аяктап аш ичпэс кэрэк, таныш эмэс улустарда оорулу киж и бар болор, ол аяк калбакка микробалар јапшырып койзо, сифилисты сәниг бойыг јуктырганыг ол болор. Јангыс чөбөчөйлө канча бар албатаа айландра аракы салатан, алтайдын обычай јангыг токтоодор јок эдәр кэрэк, нәниг учун дээ, јангыс сифилисту киж и бар болзо, онон көп кижээ југыш болор.

Југышты кайнаткан суу базар. Онын учун казан-аякты тудуш-ла кайнаган суу-ла јунар кэрэк (таныш эмэс киж и аш ичкән болзо, тургуза-ла кайнаган суу-ла јунар), кийимди јаантайын сууга кайнадып јүрәр кэрэк, кийимгә југыш база јапшынар учурлу.

Алтай албатыда сүрән коомой јанг бар: айлга канча-ла киж и јуулза, тагкылажар, бойы-бойлорына канза бәрәр, јангыс канза ол улусты ончозын айланыжып кэләр.

Ондый јанган нэ болор? Онон мындый болор: сифилистап оорулу киж иниг оозына киргән канза (ол айлчылардын ортозында оору киж и болорго магат јок) кадык кижээ кэләр, эмискәк-соргуулына југыш кэләр, ол кадык киж иниг оозына кирәр. Онон ары ол канза экинчи, учунчи кижээ, онон-да көп кижээ барар, ончозына-ла југыш јапшырар. Ондый канза алыжар јанг бар кэрәгиндэ көп албатыга сифилис југып, јайылып јат.

Айдарда, өскө киж иниг оозынан канза алба. Тагку тартар күүндү болзон, бойыг канзалу бол, канзагды кижээ бәрбә, кандый да киж иниг канзасын албай јүр.

Колдорды јаантайын самындап јунар кэрэк, колдо кир јок, чәк-ару болзын. Нәниг учун? Сән колын-ла, оору киж и југыш артырган јәргә тайанарыг эмээ јапшырып койгон нәмәни тударыг, онын кийиндэ колыгды оозыга сугарыг, көзинди тударыг, југыш сәниг әдигә кирәр, сифилисты јуктырып алганыг ол болор.

Әмди энәлөргә јөп айдайын. —Өскө киж иниг балазын, јарт кадыгын билбәс болзон, эмиспәй јүр. Бойыгнын баланды таныбас үй кижээ база эмиспә, ол сифилисту болзо, сәниг балага јуктырып койор. Киж иниг балазына база түнгәй бойыгнын балангыг умчызын бәрбә, умчыданг оору түнгәй југар.

Јә, бис, бу айдылган куучынын аайынча кичәәнип јүрзәбис, сифилис оорудан кыйарыбыс, сифилистан табылар канча түбәктү шыраданг айрыларыбыс, амыр энчү јадарыбыс.

Оорулу киж и кичәәнип јүрәри.

Кадык киж и сифилис јукпазын дөп, канайта чөбөрләнәрин байа куучындагам. Әмди, оору киж и, кадык улуска сифилис јуктырбай јүрәр учурын угужалы.

Јә, әг-лә баштап докторла јөптөжөлө, аайын угар кэрэк.

Айлына эдэри мындый: бойына башка казан-айак, калбак алар, өскө улуска оны бэрбэс, оноң курсак ичирбэ, бойыла кожо киж иатырбас, бойыныг киймин кийэр, кангазын тартар.

Оорудан јарт јазылбайчы кижээ јууктабас учурлу.

Бу јакылтаныг аайынча чэбэрлэнэр, чэктэнэр болзо, оору киж иугыштаг өскө улусты чэбэрлеп јат.

Бу куучынды билбэс улуска айдар кэрэк.

Сифилисту киж, билэ тура кадык кижэ јуктырза, Совет баш-каруудыг законы бурулу кижини канча јыл түрмээ отургызар, оны ундыбас кэрэк.

Трахома.

Трахома—көстинг ооруу.

Көстинг југыш ооруун трахома деп, адаган. Ондый оору Ойрот областа сүрэкэй көп јайылган, көби алтай улуста. Көстөри кызыл, чылбраг ириндү киж көрзөң — ол киж трахомадан оору деп, бил, оноң чэбэрлэн.

Трахоманы эмдэбээ, оору кижининг көзи сокор болор — оның коркуштузы ол.

Трахома билдирбэзинег башталар. Ол оору тийгэнин, тыгыда оорып, сытабайчы киж — билбэс. Оның учун, трахома — јэткэрлү, јэлбистү оору оның өйин, башталганын билбэй калар.

Билдирбэзинег јапшынып алала, трахома бир канча танытпай, сэстирбэй јүрэр. Тыгыда оорыдар өйи јэткэндэ, киж оны јангы билэр, көстөри оорыыр, шыралар, јакшы көрүп болбой барар, оның кийиндэ-көстөң айрылып, сокоро бэрер.

Трахома канайда оорыдар.

Кадык јүргэн киж кажы бирдэ бир көзи эмээ экилэзи эби јок болып, өйкөлип, нэмэ киргэнчилэп. эмээ кумак уруп койгон ошкош јүрэр, көстинг чогы эбэш көлөткилэнип јүрэр, көстөң эбэш јаш кэлэр, кирбиктэри түнинэ јапшыныжып, иринтип јүрэр. Баштапкы тужында киж оны кэрэксинбэй јүрэр, оны билбэй дэ јүрэр. Онойып узак јүрэр, бир канча айга-да барар. Эбэштэг көстөриндэ эби-јок болзо-до, киж оо үүрэнип, кэрэксинбэй јүрэр, оору тээ там жаранып, көндүгүп јүрэр. Трахомадан оорулу кижининг көзиниң капкагын алдындагызын төмөн ачала, өрөгизин өгө ачала көргөжин, оның ичи кадык кижининг болзо, ару, кысылтым өгдү болотон, трахомалу кижининг дээ, капкактарының ичиндэ, сарымзак — көк өгдү көп үрэндэр јүрэр.

Ол тушта көс оорып тыгыдар: көс кызарар, көстинг көлөткилэнэри, тумантып турары көптөөр, тыгыыр, көстинг јажы кэлэри, иринтип турары көптөөр, јыпкылтары, кирбиктэри эбэш тижий бэрэр. Ол үрэндэр эбэштэг јарылар, оның ичиндэги суйук нэмэ ирин-лэ кожо тыштына чыгар ирин-лэ кожо үрэн көстинг капкагының алдынан чыгар. Јарылган үрэннинг ордында кичинэк чийик аргар.

Ондый чийүлэр көптөгөн кийиндэ, ончозы кожо, эбэштэг көстинг какпактарынын кырларын кирбиги-лэ кожо ичин јаар кымра тартар.

Көстинг ичиндэ бүктэлгэн кирбик, көсти ойкөөр, көс сайылар, көстинг үстүги кыры кызара бэрэр, көстинг жаркыны өчөр, көлөткилэнэ бэрэр, Онон ары көстинг чогы коомойтып жүрэр. Көстинг үстүндэги кабыгы кургай бэрзэ (кату тужында ондый болор)—көс сокоро бэрэр.

Көзи сокордонг озо, оору кижиги сүрэкэй кыйналар, шыралаар. Башкы тужында оорыбас трахома, коркушту оорулу, сысту болор.

Көс торт сокоргон-да кийиндэ, кирбик көстинг ичин ойкөп турар, онынг оорузы сызы коркушту болор.

Трахоманынҗайылар јолдоры.

Трахомалу кижининг көзинэнг чыккан иринг кадык кижээ југуш. Ол иринг кадык кижининг көзинэ кирзэ, ол трахомаданг оорый бэрэр. Кадык кижининг көзинэ иринг кирэр јолдор көп.

Оору кижиги колы-ла көзин јыжала, кадык кижээ колын бирип эзэндэшсэ, онынг кийиндэ кадык кижиги ол колыла бойынын көзин тусса көзинэ југуш кирэр. Јагыс колартыш-ла арланары, јагыс төжөкө јагыс нэмэ јамынары, јагыс таска сууды сэлибэй јунынары, ончозы југуш јагылар јол болор.

Алтай улустың јаш балдары трахомаданг сүрэкэй көп оорыйт. Алтай үй улус, балдарынын көзи-јүзүн кирлу нэмэлэ арчийт, эмээ кийимининг эдегилэ арчийт, эмээ кирлу колыла јыжа согот, онойып балдаргаа трахома јуктурат. Онынг учун, алтай айлдарда бэш-алты јашту б ла көс јок сокор отурганын көрөдибис. Трахоманынҗугужын чымылдар база јайып јат.

Трахома-ла канайта түружар.

Оору улус, кичээп эмдэнэр кэрэк, эмдэнзэ докторга, больницада эмдэдэр. учурлу. Көп улус, докторга барбайт, онынг кийиндэ, көстөнг отуруп калар тушта, калактаза-да оройтыганы ол. Ооруды өйиндэ, узатпай эмдээ, јазарга күч эмэс дэл, ундыбас кэрэк. Узатсаң, оны јазарга, эмдээргэ сүрэкэй күч, кажызын јазып-та болбос. Көзинг сокорбозын дээнг, докторго барар кэрэк, доктордынҗакыганынаг кыйбай, онынг байын байлаар кэрэк.

Кадык улус, ол јоболдонг бойлорын чэбэрлээр кэрэк. Кичээ-нэр учуры мындый болор:

1. Айлды эмээ тураны ару тудар. Тураның полын күнүн сайын јунар, айлдың ичин күнүн сайын сибирги-лэ сибирип турар кэрэк. Курсак-ичип божогон-ла бойынча, артканын јуур кэрэк, југыш јайатан чымындар өспөзин. Кандый-ла курсактың үстүн кичээп јаап турар кэрэк, чымыл кандый өскө нэмээ түжпэзин.

2. Бойынынҗедин ару-чэк тудар кэрэк. Мылчаа кирэр. Күнүн-лэ сайын самындап јунунар кэрэк (кышкыда, соок тужында сууге јунунарга болбос, айдарда таска јунынар, сууды кижиги сайын сэлип турар). Көп кижиги јагыс төжөккө уйуктабас, јагыс јастыкка јатпас, јагыс тон јамынбас, јагыс кол-арткышла арланбас кэрэк. Кийимдэ-

рин ару-чэк тудар: кийгэн чамчаны, штанды, јүкпэни узатпай сэлип кийэр, оморды јунуп турар кэрэк.

3. Баланын көзин качанда кирлу нэмэлэ, јүкпэнийг эдэги-лэ кол-ла арлабас кэрэк.

4. Айл ичинэн бир киж и оорый бэрзэ, оны айрып салар, онын коларткыжыла арланбас, кийимин кийбэс, төжөк-јастыгына јатпас, ол киж-лэ кол тудужып, эзэндэшпэс, айлдын ичин сүрэкэй ару тудар кэрэк.

5. Көсти сүрэкэй кичээр-јантайын ару тудар, кол-ла тутпас. арчыбас, көзингдэ эбэш-лэ эби јок болзо, докторга больница бар

Гонорея.

Гонорея нандый аайлу оору.

Гонорея дэгэн оору кижинийг тын эдинийг оорузы болор. Ол оорудаг эр-кижи, үй-дэ киж и оорый. Гонореядаг эр-кижи оорыганда, тын эдинэн иринг кэлэр, сийэрдэ сүрэкэй ачу болор.

Гонорея үй кижээ билдирбэзинэн тийэр, онын кийиндэ сүрэкэй кату јобол болор, эмдэнбээ үй киж артап, јарым киж болып, кэнээр.

Кадык үй-кижинийг тын эдинэнг сүт ошкош ак өнгдү, суйук нэмэ (бэли дэп, орыс айдар) кэлэтэнин слер билэригэр. үй киж гонореядаг оорый бэрзэ, ол суйук нэмэ көптөөр, сары өнгдү болор, јыды јаман болор. Гонореядаг оору үй-кижинийг тын эдин айландра кычыткаак табылар, кызарар (тырманганынан); јэргэ отыарда ачыыр, јуукташкан тушта тын эди онзиркэй, ооркой болор. Ай сайын кэлэтен эдэктинг кири өйиндэ кэлбэй турар. Кадык үй-кижинийг эдэк-кири 28 күннийг бажында кэлэр, гонореялу кижинийг эдэк-кири, өйиндэ кэлбэс, кэлгэндэ сүрэкэй саат јүрэр, көп болор, ичи јабыстай оорып јүрэр.

Гонореядаг оору үй-кижи тудушла бэли кадалып, мыкындары оорып јүрэр. Кажы бирдэ ол оорулар токтоой бэрэк, јэ үй-кижи сууга басса, эмээ кату иш иштээз, ол катап оорый, алдындагызынан артык шыраладар.

Гонореядаг оору үй-кижи, кыйналган шыралаганына үзэри, үй-кижи катмалай бэрэр, үйадап, күчи чыгып, кату ишкэ чыдабай, јарым киж болор. Онын сүрэкэй-лэ коркуштузы, үй-кижи гонорея таптырган кийиндэ бала тапас: үрэни јок болор. Гонорея јангы тийгэн тушта, оору тын-эдинэ тэрэнжигэлэн тужунда үй-кижи курсакка кирэр, базанын таап алар. Јэ ол балаа југуш болор, гонореялу чыгар (јангы чыккан балдардын көзиндэ болор, ирингдү југуш чыгар тушта баланын көзинэ кирэр, айдарда көзичэги оорый), Онаг ары, јаш балдар көстөнг сокор калатаны бар.

(Јаан-да киж, тын эдинийг ирингін көскө јапшырза, түнгэй көстөри оорый бэрэр).

Катап айдып турым, гонорея үй-кижээ сүрэкэй јэткэрлү, коркушту оору, үй кижини иштэн болбос эдэр, бала тапас болор. коркушту шыраладар. Оны јазып, эмдээргэ бэлэн эмэс. Эр киж эм-

дэнзэ жарым-айда, эмэээ бир айда јазылар, үй-кижининг ооруу тын-эдиндэ тэрэг учун, јыл эмдэнэр кэрэк (онон-да узак болор) үзүк-төлип турар. Онынг учун, гонорея јукпазын дэл, сүрэкэй чэбэрлэнэр кэрэк. Чэбэрлэнэргэ, канайта оору југар учурын билэр кэрэк, база оору јукпазын дэл, нэни кичээрин билэр кэрэк. Онынг учурын мынаг төмөн айдарым.

Гонорея канайта југып јат.

Југыш кижининг тын-эдиндэ уйалап јат, айдарда, кижі оору кижээ јууктаганда југуп јат. Кижининг тын-эдиндэ сыйрык-бычык-бар, јуукташкан тушта, оору кижининг ириги оо кирэр, ириг-лэ кожо југыш кирэлэ, тын-эдинэ тэрэгжип јат.

Оору кижээ јууктаган кийниндэ, үчүнчи кўниндэ, үй-кижи јэргэ отуларда (сийзэ) ачып турар, тын-эдининг тышты јаны эбэш кычып турар, сары өгдү, јытту суйук нэмэ (бэли) тын эдинэнг кэлэр (үй-кижи бу айдылган тэмдэктэрди көрзөлө, тургуза докторга, больницаа барып, болыш сураар кэрэк).

Јагыс-ла кижээ јууктаза југар эмэс. Оору кижининг кийиминдэ, тудунган-кабынганында, колында ириг јапшынган болзо, онон-да југар. Тэмдэктэп айдайын-гонореядаг оору кижі, тын-эдин колы-ла тудала ириг јапшырар, онынг кийниндэ бойынынг көзин тутса, эмэээ, бир нөкөрининг көзинэ колы тийзэ, гонореянынг јукканы ол-көс оорый бэрэр. Мылчадаг база југар: оору кижі кирэлэ тактаа ириг јапшырар, кадык кижі отырар, ол ириг тын эдинэ јапшынар, ол кижээ јукканы ол болор.

Гонореядаг оору кижі арланган коларткышка, кадык кижі арланза, ооруды јуктырып алар (колартгыштаг ириг көскө кирэр. Оскө-дө нэмэдэнг југыш болор, јэ каа-јаада (гонореянынг југыжы кэйгэ түргэн јоголор). Төстү көп југатаны, кадык кижі оору кижилэ јуукташканы болып јат.

Југыштан канайта чэбэрлэнэр.

Нэдэнгдэ озо кичээнэри, көрбөгөн кижі-лэ, онынг кадыгын билбэй туруп, јуукташпас, тын-этэрди бириктирбэс кэрэк. Сифилисты куучындаарда, (40 страницаны көр), мэн айтканым, айлду болордо, баланы уулды јарт билэр кэрэк дэгэм. Мында да түнгэй айдып јадым, алыжар улус угушпаза кийниндэ јагыла шыралаар, бой-бойлорын јарт билижип, алышса јагына энчү-амыр јадар.

Мылчаа кирзэнг—озолоп такталарын йзу суу-ла јунала, онынг кийниндэ отуруп јунын, онон өскө гонорея југардаг магат јок (кайнаган суу југышты өлтүрүп јат). Өскө кижининг коларткыжы-ла јүзиг арлаба, ондо гонореядан оорулу кижининг ириги јапшынар.

Колдорын-ды качанда ару чэк тут, кирлү колын-ла качан-да көзинг тутпа.

Оору кижигэ нэни билэргэ кэрэк.

Узатпай эмдэнэр, доктор нэни-лэ жакуза, ончозын кыйбай бүдүрпүр. Оорунанг јарт јазылбайчы кижигэ жууктаплас, жууктаган кижее оору јуктырарыг, оо үзери, эмдэнэргэ күч болор. Улустаг башка, когыс јадып уйктап јүр. Бойынга алдынанг башка төжөк јаза (тон, жууркан, јастык).

Эмдэнэр тушта аракуы ичлэ, тагкы тартпа, тын-эдингди тудуш ла јылу суу-ла јунуп јүр, колынг оо тийгэжин, колынгды самындап јунып јүр.

Јаш баланыг көзи оорыганы.

Гонорейдаг оору үй-кижидэнг бала чыкса, көзи оору чыгар дэп, мэн айткам ундубаган болбойгар. Баштапкы күндэриндэ баланыг көстөри аручак, оору эмэс дэп, көрөр, төрт-бэш конгон кийиндэ көстөриниң јыпкыктары кызарып, тижий бэрэр, көстөри бөктөлө бэрэр, јыпкыктарынын алдынанг ириг чыгар. Баштап ириг эбэштэнг чыгар, онынг кийиндэ там көптөөр.

Ол-ла тушта көсти эмдэбээ, ириг көстинг үстү јанын јип турар, көстинг үстүнэ баалучак чыгар. Таабынча, бир канча неделениң бажында, оору сэлрэй бэрэр, ириг чыкпай барар, јыпкыктарынын тижиги јабзай бэрэр, көзиниң балучагынын ордына, ак таштаар. Көстиң тал-ортозына ак тартса, көрөри тутак болор, көзинэ көдрө ак тартса көстөнгө сокор болор.

Баланы көс јок сокор этпэс кэрэгиндэ, энэлери, балазы чыкан тарый-да көстөриниң оорыгкый болзо, тургуза-ла баланы докторго апарып көргүссин. Узатса, кичээбээ, баланыг көзи јок болор дэп, ундубай, сананар кэрэк.

Баланы докторга апарганынанг өскө, доктордын нэ-лэ дэгэн сөзин угуп, кичээр кэрэк, база айлда бойы база кичэнэр кэрэк.

Баланыг јангыс-ла көзи оору болзо, онынг кадык көзинэ гонорейаныг иринги оору көстөнгө кирбэзин дэп, чэбэрлэп, кичээр кэрэк. Баланыг оору көзин алдына тудар, тумчыктын бэлинэнг, оору көстинг сабы, ириг ашпазын, кадык көскө кирбэзин.

Јангыс бөс-лэ оору-ла кадык көстөрдиге арчыбас, эмээ кирлү кол-ла арчыбас кэрэк (бойына јукпазын дэп, колдорын тудуш-ла самындап јунар кэрэк).

Оору баланы көрөргө ару-чэк кэрэк. Оору баланыг кирлү чуларында, кандый чамчаларында ириг јапшыгган болзо, ононг өскө улуска гонорейаныг југыжы јапшынар. Оору баланыг чулары нэ-лэ нэмэлэрин кайнадып турар (кайнатканда југышты өлтүрэр), јазап јунып турар.

Ару чэк—кадык јүрэрингэ арга.

—Бу јангыс ла сөсти бискэ катап, катап айдазын?—дэп, Тордой Тоймошева айлга, өзөктиң улустарын делегаттын собраниязын эдэргэ кэлгэн женоргтын эрмэгинэ киришти,—ару-чэк јадыгар, ару чэк јадыгар!.. Мэниң ада-өбөкө айлга јаткан, бистэ јадарыбыс. Бис ару-чэк јадынды кайдалык, кэрэкјок—дэди.

—Сэн тэмэй айтыг-дэл, женор каруун айтты,—билбэс нэмэни блаажып нэ кэрэк кыйгырар? Мэн, сээ куучындайын ук, онын кийиндэ блааш. Сэниг адаг нэниг учун сокор? Кирлү колы-ла кӱзин уужаган, колдыг кири-лэ кожо трахома дэл, оорудыг југыжы кригэн, онынг учун сокор болгон. Сэниг уулчагыг нэниг учун катмалаган, баалулу?—сэн оны јунбай јадыг, эдиндэ кири каашпактып калган, ол кир онынг эдин јип јат, кир-лэ кожо сорбыларынаг, сыйрыктардаг эдинэ југыш киргэн.

Кир јаш балдарга аршаамык. Балдар кирлү колычактарын оозына сугар, кирэлү умчы, база нэ-лэ болзо, оозына сугар, онынг учун балдарга чычкаак табылар узак шыралаар; оног балдар уйдаар, коомойтый бэрэр, ӱлӱтӱни-дэ ас эмэс.

Кирлү јүргэн кижээ кандый-ла оору југар, нэниг учун дээ, кирдэ кандый-ла јүзүн оорулардыг југыжы уйалап јат. Кирлү кийимгэ бийт ӱзӱр, бийт дээ, оору кижидэнг кадык кижээ кандый оору јапшырар (тиф, база ӱскӱ). Ару эмэс айлга, тураа чымыл јуулар, чымыл будыпа јапшырып алаала, гонорея, холера, кан-ла јэргэ отурар коркушту кату оорулар јайар.

Чын, алтай албаты озо-да эмди-дэ кирлү јаткан, јадыры. Онынг учун кӱп кижи кӱсӱгн сокор болот; онынг учун, сифилистаг, гонореедаг, кырчагыдаг алтай улус, кӱл оорыйт; онынг учун алтай-улустыг баалдары ойылгак балудан кӱп оорыйт, балдардыг тал ортозы ӱлип јат. Бис, јадынды, јүрүмди ӱскӱртӱргӱ турубыс, албаты кадык күчтү болзын, албатынынг јүрүми јаранзын, кадык болзын дэл, турубыс.

Онынг учун, бойынынг, балдарынынг суу кадык јүрӱрин кичээнип, чэбэрлэнэр кэрэк дэл, мэн айдып турум. Бойынынг нэ-лэ тудунганын ару-чэк эдэлэ бойын бойы оору-јоболдонг корулаар кэрэк. Оны канайта эдӱрин мэн эмди слергэ айдарым.

Женорг, Тордойго каруун онойып айдала, оног ары куучындады. Айткан куучыны бу болды.

Айлы јуртын кичээри.

Айлдыг ичин ару-чэк тудуп болбос, күч. Оног ӱскӱ, кышкыда соок, јайгыда јэри күбир, тоозынду, оттыг ыжы ачу, айлдыг ичи јэтрэ жарык эмэс—ол ончозы бистиг су-кадык јүрӱрибисти үрәп јат. Онынг учун, айл-јург кэрэгиндэ куучында сүрэкэй кэрәктүзи айлды, чадырды таштайла, јылу, жарык, тэлкәм туралар эдил алып јадар кэрәк болды.

Онынг кийиндэ, турганыг ичин ару тудар кэрәк. Онынг кэрэгиндэ, күнүг-лэ эртән-тура суула, үлүш бӱс-лэ столдонг, скамейкадаг, бозоголордонг база ӱскӱ нэмэләрдэнг тоозынынг артап турар кэрәк (тоозын кижининг кадык јүрӱрин сүрэкэй үрәп јат). Тураныг полын кичээп удатпай-ла јунуп турар кэрәк, күнүг-лэ эртән тура сибирги-лэ јазап сибирип турар (сибиргини озолоп суулап алар, тоозын кодүрүлбэзин).

Жайгыда полды эки күннинг бажында јунар (тог калды неделедэ эки јунар). Кышкыда тышкаартын, тоозын кирбэс, полды неделедэ јангыс катап јунар, күнүн-лэ полды карлу сибирэр: карды озолоп төгип алар, онын кийиндэ сибирэр. (сибиргини жайгыда эдэр эмээзэ баргаадаг, эмээзэ кайыгнаг эдэлэ тураныг үстүнэ илип койор).

**Айылдын ичи чэк ару болзо, | Айыл ичинин күл тобрагынан
су-кадык болор. | оору напшагай табылар.**

Полды јунары мындый: озолоп полдын чөбин сибирэр, онын кийиндэ көнөктөргө суу акэлэр, ол суга бөс сугала (эски-каскаданг оны эдэр) үлүш бөс-лэ полды јыжып јунар, полдын јарчагаларын үстүнэг төмөн сынын куустра јунар. Ол бөсти удары-ла сууга сугуп турар. Көдрө полдын балкажын сыдырган кийиндэ, кирин бөс-лэ јууп көнөкө салар, сууды јажыттар. Онын кийиндэ ару бөсти јангы сууга сугала сыгар, полды кургактап арлаар, бөсти јаантайын-ла сууга сугуп, кирин сыгып турар (пол сүрэкэй балкашту, кирлү болзо, озолоп кумак-ла, элэп калган сибирги-лэ јыжар, јаан балкажын чырага).

Кышкыда пол јунарда сууды јылыдып алар кэрэк кол тогбозын.

Айлдын ичин ару-чэк тударга нэни эдэр? Айлдын ичинин тоозынын, чөбин күнүн-лэ сибирип турар, тоозынды буркыратпай чэбэрлэп сибирэр кэрэк. Айлдын бийиктэги тозындарын, алкынын,

кайрчактардыг үстүниг тоозындарын жаантайын сибирип турар кэрэк. Отыратан туулактарды, төжөнөтөн тэрэлэрди, күнүг энгирдэ тышкаары тоозынын сабап, кактап турар. Ондый тэрэлэрди токтоодоло, уйкаарга орындар этсэ, отыраарга агаш такталар этсэ артык болор. Айлда кирлү казан аяк жок болор кэрэк-ончозын јунала, ару јэргэ јууп салар кэрэк. Айлды ару тударга, айлдыг ичиндэ артык нэмэ жок болзо, јакшы болор. Онын учун,— артык казан аякты, тэрэ тэрсти, нэ-лэ нэмэни салгадый башка айл эдэлэ, кэрэк тужунда оног алып турза јакшы болор. эди.

Казан-айак тудунары.

Айлдыг ичин ару тударынаг өскө, үй кижиг казан аяагын чек тудар кэрэк (кирлү казан аяактаг југуш оорулар јайылып јат). Суу алар ару көнөкө бала јунбас кэрэк; курсак азар, курсак ичэр казан-айакка јайынты урбас; аяакты алтай үй улус колы-ла арчийтан, ол јарабас, казан-айак кирлэнип јат.

Казан-айак кандый-ла тудунган нэмэ ончозы јунулу ару болор кэрэк. Оок аяак-калбакты јылу суу-ла аяака бөслэ јунар, јаан дэгэнин-чапчак көнөкти агын суудыг јаказына самынла, кумак-ла јунар (кумак-ла чапчакты јыжып јунар). Үскэ тутурган нэмэни самындап јунар кэрэк, самын үсти јииргэ бэлэн.

Јунган казан аяакты бөс-лэ арлаар кэрэк, (ондый аяак-казан арлаар нэмэни башка кэдэнэг эдип алар, оны-ла колын, јузин арчыбас) онын кийниндэ аяак-калбакты јазап койгон аяак-салгышка јууйла, ару бөс-лэ үстин јаап койор, тоозындалбазын. (Казан аяагын алтай үй улус, јэргэ јууп јат, ол јарабас, аяак казанды кир, тоозын тобрак тудар).

Айлда јаткан болзонг, казан-айак јуурга бир ондый бийик аяак салгыш эдэлэ, оо салар кэрэк. Ондо тоозынду, кирлү нэмэ салбас. Кирлү аяак казанды ару јунганынаг башка салар кэрэк.

Кийимин кичээри.

Эдинг ару, сынынг јэнгил јүрэргэ ару кийм кийэр кэрэк. Штанын, чамчанг, јукпай кирлэнэ бэрзэ оны чэчэр кэрэк, өскөдөг сөлип кийэр; оморды јунып койор.

Кийимди јунары мындыг: озо суузын бэлэтээр: сууды казанга бир канча көнөк урала, күл салып кайнадар (бир көнөк сууга 1¹/₂ мында крэлү күл салар). Суу бүткэн кийиндэ, сууды тоскуурга (кадытка) урала, киймдерди баштап јунар. Чамчаны сууга озолон сук-

тың. Карытагы сууга чамчаны сугала, самындайла жыжар). Чамчаны јунуп жыжала сыгала салып койор, база өскөдөн алаала онойып-ок кылынар. Көдрөзин онойып јунып алар.

Онын кийиндэ тоскуурдагы сууды јаңыртала экинчизин јазап јунар, онын кийиндэ үчүнчизин јунар. Үч катап јунза кийимнинг кири чыгар.

Онын кийиндэ, јунган кийимди сууга апарып чайбаар. Чай-байла, сыгала кургадар.

Үстүнэ кийер калын кийимди (төре тонды, сырған кийимди) јунуп болбос, ондыйлардын тоозынын кактаар:

Көккө алчыгала (кышкыда карга, агашка андадырып кактаар).

Алтай улус, эмди јердэ, тэрэниң үстүнэ уйуктайт. Өскөртип айтса-тоозынга уйуктайт. Оны кубултар кэрэк. Төжөгин тоозынга уймабаска, бойы кирлэнбөскө орын эдип алар, кэрэк.

Эдин кичээри.

Бойы оорбаска, сыны јэнгил јүрөргө эдин ару чэк тудар кэрэк. Бойына-бой эжи тургузар кэрэк: күнүн-лэ эртэн тура колдорын, јүзүн самындап јунар. Јайгыда сууга барып јунунар, кыш кэлзэ јунунар нэмэ алып алар, онын баазы јэнгил.

Јайгыда сууга киргэни кижээ туза болуп јат.

Недели ичиндэ бир катап, көдрө бойын јунар, кийимин сәлиир. Јайгыда база сууга јунунарга кэм јок, кышкыда јунунып болбос мылча эдэр кэрэк. Мылча айыл сайын болор.

Мылча эдэргэ күч эмес. Кижы сынына чэртэр (10-12 кат бәш вершоктын тоормошторын) айландра 4 аршин, эмзэз оноң эбәш јаан эдип,

оо пол-такта јайар, үстүнэң-јабар, онын үстүнэ, ийзү чыкпас эдип, калын тобрак урак. Јиктэрин тыштынан балкашла шыбаар. Бир јаңыс көзнөк эдэр (айландра јарым аршин) стенэзинэ бир сөм крээлү тәжик эдэр, ол полдон өрө эки аршин болор.

Мылчаның ичинэ, бир толығы орто, таш пәчкә салар (каминка) оны таштан тургузып, ичин куй аайлу көңдөй эдэр, оо одын салар.

„Каминка“ турган толык күйбэзин дэп, вершокко бодолду бал каш-ла шыбаар (онын бийги $\frac{3}{4}$ аршинга бодолду болор) „Каминка“ салар ташты билип алар кэрэк. Онын аайын билэр орыс кижидэнг укса јакшы, онон өскө, коомой таш болор, ол саадабас күйип, оодылар, кызыза угар болор.

„Каминка“ турган јәрдинг өскөзинэ јарчага эмэзэ плаха пол-такта јайар. Јэ, мылчанын бүткэни бу.

Мылчаа барып јунунардаг озо јарым түштэ мылчаа от саларга баштаар, казандагы суу кайнаганча, каминканын таштары кызыганча-ла одынды үзери салып турар, таштынг үстүнэ суу чачсаң бу болып өрө көдүрүлгәнчэ салар. Ол түштэ эжикти ачык тургузар.

„Каминка“ кызыган кийнинде, суу кайнай бэрзэ, турундарды чыгара чачала, косторына суу урып, өчүрүп салар угар болбозын. (Угар дэгэни ондый башка кэй-газ, өчпөгөн чөктөн чыгар, оны тартынганда коркушту оорыыр, баш айланар). Онын кийиндэ мылчаны эбэш тургузар. Ол түштэ бир канча сускы сууды „каминкаа“ чачар, (башкы бу) ол бу-ла кожо эжиктэн угар чыга бэрэр, онын кийиндэ барып јунунарга кэм јок.

Мылчада соок суу урар көнөк эмэзэ көлүүр болор кэрэк, кайнаган сууды соок суула јунунгадый эдип јылыдып аларын. (Таска ийзү суу урала, соок суу кожып јазаар). Јунунар алдында отырар тактаны ийзү суула быжыар, онын кийиндэ отуруп јунунар.

Јунынарга суу изидип јат.

Мылча тоң өткрө ийзу болзо, тэжигин ачар, онон болбозо эжигин ачар, соок болзо, каминкаа суу чачар онын буу мылча јайылар, мылча јылый бэрэр.

Мылчанын кийиндэ сооко алдырбаска чэбэрлэнэр кэрэк. Јаш балдарды мылчаа апарбас кэрэк, оморды айлга јунза јакшы.

Кадык јүрөринэ јаңыс ару-чэк ас. Бистин алтай улус јайгыда-

да тонду жүрэр. Ол коомой. Күн кижиниг эдинэ өдүп, жылыдып јат, кижиниг эдин кадык эдип јат, кижиниг эдиндэги јоболды өлтүрүп јат. Онынг учун, јайгыда тон кийэргэ јарабас, јэнгил јука чамча, платье, јукпа кийэр керэк. Јайгыда балдарга јангыс-ла штан кийдирэр кэрэк, олор күнгэ јакшы күйзин. Кысчактарга јэнгил платье көктөп бэрэр.

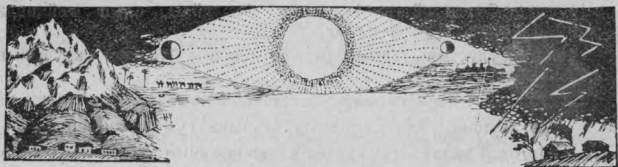
Кижиниг эди энчү жүрзин, бир-дэ нэмэ-кыспазын, кийимди кэм-јип, кап өбй эдип, көктөөр кэрэк (иштэнэрдэ эптү). Онынг учун, алтай үй кизи көктөнип үүрэнэр кэрэк колго көктөөргө саат, јараш, бэк болбос. Өзөктөрдиг делегаткалары, үй улусты айдып, баштап, товарищество эдип, бириктирэлэ көктөнөр машиналар алдырза јакшы болор эди.

Машинаа көктөнөргө слерди, эмэээ орус делегатка үй улус эмэээ алтай дэлегатка үүрэдэр.

АЛЫКТУ КУУЧЫНДАР.

==
(НАУЧНЫЕ РАССКАЗЫ О ЯВЛЕНИЯХ
ПРИРОДЫ).

ЖЭР ҮСТҮНДЭ АЛЫКТУ, НЭМЭЛЭРДИНГ УЧУРЫН СЫРГА КУУЧЫНДАДЫ.

Иширгээри тэгэри булуттай бэрди. Күн булуттын ортозында, толгууга алдырган жалбрактай: кажы бирдэ туулар бажина жаркынданып кэлэр, бирдэ, кара булутка бөктөдип көрүнбэй калар. Айлдар түштэги ижинэг амрап јат,

Кырлагнынг учунан, күзүнги јыграды; кижининг үни угулды:

— Јэ.. э, койлыгаларым!...

Айлдагы улус түймэжэ бэрди. Айлдарданг балдар, үй улус, кэлгэн улусты көрбөргө чыкылады. Магдаева дэп, карган-эмэгэн, тайагы такылдап, база чыкты.

Јаанак кулашта крэлү баргалакта, шыгыраган үн угулды:

— Сырга кэлгэн! Јажанка, айлчыны јазап, уткыыр – дэшти.

Јажанканын айлына јуулган албаты бадышпас. Сырга айлына кэлбэгэли эки јыл болгон. Сырганы көрбөскө, јолыкпаска болбос: ол Москванынг бойында, Ленин јаткан јердэ, школдынг јаанында КУТВ-та үүрэнгэн.

Кэлгэн айлчыны уткуп, эзэн-амыр суражып турганча, тышкаары јааш кэлди. Ол јаашты айлдагы улус билбэди, јэ, база кэлгэн кижидэнг угар дэп, сананды, бир кижі айтты:

— Јааш, уруп јатканын! дэди.

— Ээ,— дэп бирүзи айтты: — өлөң јыдытпазын, дэди.

— Керэк јок тушта јааш кайданг келэтнэ? — Тумчук дэп, чулмус уул, айлчы балаа айтты:

— Сэн, үүрэнгэн: бу јамгыр кайданг кэлип јат-айдып бэр дэди.

Сырга айтты:

— Бүгүн оройтый бэрди. Ончо улус чылаган. Јэ байрам күндэ ончогор јуулыгар, мэн слэргэ јамгырдынг учурын айдып бэрэрим. База-да учурлу нэмэлэр айдарым дэди.

Ондо јуулган улус, ол сөсти тэкши јөпсинди, эмди-лэ кэлэр воскресендэ јуулар дэп, јөптөнгилэди.

Јамгыр кайданг кэлип јат.

— Слэр, јамгыр кайданг кэлип јат, тэгэридэ суу кайданг табылып јат, јэргэ суу кайданг түжэт дэп, сураганыгар – дэп, воскресендэ

јон јууларда Сырга айтты—јэ, оног баштайлы, оныг кийиндэ сурак бар болзо, сурагар—дэди.

Јуулган улустыг табыжы јылыа бэрди, баланыг куучынын тыгдай бэрди.

— Аракыны канайта азарын слер билэригэр...

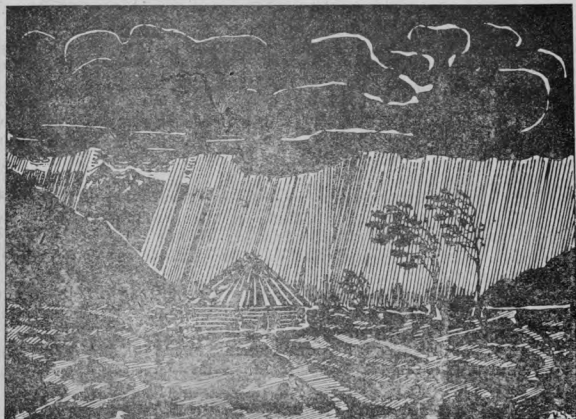
— Јэ, билбэй,—дэп, Сырганыг куучына Тумчук киришти...

— Јэ, ол. Тэгэридэ суу кайдаг кэлип јатканын билэр кэрэгиндэ, бис, озолоп чэгээннэг аракы канайып, чыгып јатканын угужалы.

Чэгэен казанга кайнап, изиген кийиндэ, ол буу болып, соок суудагы јыракаа барып јат. Ол буулар соок сууга соогондо тамчы суу болып јыракаа јуулып јат.

— Оны бис, билэрибис,—дэп, кэм-дэ кыйгырды,—сэн, јамгыр дыг учурын айтсан!—дэди.

— Мыныг мэгдэкэйин, (Сырга каткарды) акырзаг, јамгырдаг-да баштагайым... Јэ, чэгээннэг аракы аскан болзын. Шак ла ондый кылык јердинг үстүндэ суудаг азылып јат. Јаңыс-ла башказы чэгээнниг ордына талайлар, көлдөр, тэгистэр, суулар болор, салган оттыг ордына күн болор. Күнниг чогына, ийзүзинэ тэгистэрдэг, талайлардаг суулардаг буу чыгар, ол туман болып, көдүрүлэр, булут болор.

Јамыгар јаап јат.

— Сэн, јастра айдып браадырың ошкош— дэп, Сырганың сөзинэ Тумчук киришти, казандагы чэгээн кайнап јат, оның учун буу чыгып јат. Суудың кайнаганын мэн көрбөдим—дэди.

— Сэниң айдарың јолду дэп, Сырга айтты. Јэ, сэн, үлүш казан-айагыңды күнгэ салып койзоң, оның суузы кургай бэрэр, ол суу бу болып чыкканы ол болор. Ол тушта аяктагы суу кайнабай јаткан эмэспэ, күнниң чогына бу болып јат. Оны чэнэп көрөри күч эмэс, аяакка суудан урала ийзү күнгэ тургузуп кой. Ингирдэ көрзөң аяктагы суу соолып калар, ол суу көдрөзи бу болып. кайнабай кэйге чыкканы ол...

Ол булуттарды салкын тэнгери түбү-лэ учуар. Ол булуттарда суудың буу гам көптөөр. Булуттар там калыңжып, күнниң чогы оноң өдүп болбой, алдындагы булуттарды жылыдып болбой барар. Айдарда, эн алтыгы бу-булуттар соойла, тамчы суулар болор, оның кийиндэ јэргэ түжер. Ол тамчыны јамгыр дэп, айдар.

— Кышкыда јааш јаабай, кар нэ кэрэк јаап јат? дэп сурагылады.

— Кышкыда сүрэкэй соок болып јат. Соокко суу тоңо бэрэр Булутка јуулган тамчыларды соок үзэ-лэ тоңырар. Ол тамчылар оок јылдыстың болып тоңор, оның кийиндэ јэргэ түжер.

Солонгы—јааштын тамчызына күнниң јаркыны ойногони болор.

— Јэ, сэн, јамгырдың учурын айттын— дэп, Сырга куучындап божоордо, Санап дэп, комсомол айтты,—јэ эмди јаашту күндэдэ, тэнгери түбиндэ солонгы кайдаң кэлэг. Туудан, тууга эжикчилеп кайдаң сайылат. Солонгы кайдаң бүткэн? дэшти.

— Санап, Солонгы нэдэн-дэ бүткэн эмэс. Ол тэгин-лэ бискэ көрүнүп јат. Ол тэгин лэ јаркынду нэмэ болор.

Күнниң јаркыны јамгырдың тамчызына тийгэндэ јүзүн-јүүр өңдү болып, бискэ јаркынданып, көрүнэри,-солонгы болып турары ол болор. Бир јанынан јааш јааза, бир јанынан күн тийзэ, ол тушта солонгы көрүнэрин ајыктагар.

Јэ бис, бойыбыс-та солонгыны эдэрибис. Ајас күндэ, күнгэ сыртың-ла туруп алала, оозыңга суу уурганып алала алдың јаар бүркүрүп ийзэг. Суу алдыбыска чачылганын көрзөңөр. Слердин алдыгарда солонгы болор. Ондый солонгы, быркырган суудың чачылган тамчыларына јаркынданып јат. Айдарда, катап айдайын, солони —јааштын тамчызындагы күнниң көзинин ойыны болор.

Салкын дэгэни не болор.

— Эмди нэни айдайын?—дэп, Сырга сурады.

— Јэ, сэн, бискэ, булутты салкын экэлип јат дэп, куучындадың. Салкын кайдаң кайдаң кэлгэн учурын айдып бэр? дэп, бир эмэген айтты.

— Кэмјок, салкының-да учурун куучындажалык, дэп, Сырга айтты.—Јэ, эрмэк көптойлө, улус члаазына бэргэн ошкош, эбэш амрап алалы дэди.

Танкылаган. Амыраган, катап отурглаган. Сырга, салкын учурын кагап куучындаган.

— Бис, нэ-лэ тынып жадыбыс? Кэй-лэ. Ол кэй, јердинг үстүнэ канча он вэрстэгэ калынжып турат; бис, оның учун түбин тэнгери дэп, айдадыбыс.

— А, мэн, санагам, тэнгери кату көндөй нэмэ болор, оны јердинг үстүнэ капкап койгон болор деп, санангам дэп, Санап ойтты.

— Озогы албаты, база ондый дэп, сананган. Јэ, эмдиги албаты өрө учар машиналар јазап алган, канча-да крээлү бийик учсан, кижі токтоор јэр табылбас крээлү дэп, јарт билдирди.

— А, нэниг учун тэнгери јажыл өгдү?

— Тургуза айдарым. Бу аяктагы суу, бу-ла суудыг суузы. Ондогы суу ару, јарык өгдү. Јэ, бир буукту эмэзэ ирим, буукту сууды көрзөгөр, андагы суу кара-јаажыл өгдү көрүнэр. Кэйдэ база ондый болып јат. Айлдың ичи тапчы, кэй-тынышас учуп, ол јаркыны јок болор, тышкаары чыгала кэй-тыныш көп јердэг јайылдап көрзөгөр, кэй слэргэ јажыл өгдү көрүнэр.

Салкының учурын айдып жадыбыс. Бистинг јэрибисти кэй курчаган дэп, мэн, айткам. Ол кэй кыймыктоп, ары-бэри јыларда салкын болып јатканы ол болор.

— Айдарда кэй ары бэри јылыжарда салкын түжэтэн турбай? — дэп, улус сурашты.

— Ээ, чын, јарт билдинг—дэп, Сырга айтты.

— А, ол нэниг учун јылыжып јат?..

— Оның јылыжып турганы мындый: кышкыда айлыгның эжигин ачып алала, көрүп отур. Сэн, нэни ајыктаарын? Айлдың ичинэ јабыстай јэргэ јылу кэй јайылар, өрө бийиктэг јылу кэй көдүрүлэр эжиктинг бажынанг блаап чыгар. Јердинг үстү база түнгэй ондый. Бир јердэ ийзү бололо, кэй кызыза өрө чыгарга блаажір, оның ордына соок кэй кирип јадар учурлу.

Көнөккө сууды сузып алзап, сусқан јэринг куру калбас,—ойто-ло суу толо бэрэр. Кэй база ондый: кей јылый бэргэндэ өрө көдүрүлэр, оның ордына өскө јердэг кэйлэр кэлип толор. Онойып, кэйлэр јылышканын салкын дэп, айдар.

Туман-ла чалын-суудыг сооп калган бузы.

— Јэ, Сырга, база бир суракка кару айт: туман кайдаг кэлип јат? дэшти.

— База чалын кайдаг кэлэт? дэп, айдышты.

— Кэм јок, айдар. Кэйдэ суудыг буу тудуш туруп јат, Кажы бирдэ, ол суу кижээ билдирэ бирэр, оны чалын түжип јат дэп, айдар. Ондый кэйдэгн бу јарык болор, көскө көрүнбэс. Ол јылу бу соой бэргэндэ, суудыг буу чичкэчэк тоозын болып тонго бэрэр, ол кэйгэ өрө турар, эбэштэг јэргэ түжэр. Шак-ла ол суудыг тоозыны туман болып јат.

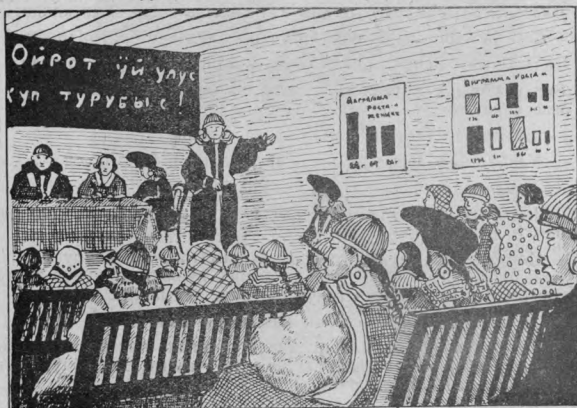
Айас күндэ, эртэн тура жыбарлу өзөк ичи суулар, көлдөр, састар качанда соок болор. Ондый јэрләрдинг кәйи сооп калар, ол кәйдәги суудыг буу база тогып, суудыг тоозыны (туманы) болып јат.

— Јә, бис бойлорыбыс-та туманды тоозы јок эдип јадыбыс. Кышыда соокто киж и чыгарда тынганда, кижининг тыныжы туман болып чөйлә бәрәт (кижининг тыныжында суудыг буу көп) ол сооп калган суудыг буу болор.

База ол-ок суудыг буунаг чалын тўжәр.

— Ол кандый болгон?

— Уксаг-биләринг. Айлга сооктог кандый бир нәмә алып кирзән, јә аякта болзо, ол тургуза-ла тәрләй бәрәр, оның үсти суудыг тамчызы боло берер. Ол нәнинг учун ондый дэгәжин, айлдың ичиндә кәйдә турган суудыг буу, соок аякка тийәлә соой бәрәр, оның кийинде суудыг тамчызы боло бәрәр.

Сырганыг нуучыны.

Тышкаары кәйдәги суудыг буу, база онойып, иигирдә өлөнгө, јалбракка јапшынганда суудыг тамчызы боло бәрәр. Ол тамчылар биригип, јаанап јат-чалын болгоны ол.

Күн өксөп, јылыган кийиндә, чалын кургады дәп, айдыжар. Ол ондый эмәс. мындый болуп јат: күннинг јылу чогына, јалбрактагы тамчылар јылый-ла база катап буу болып өрө кәйгә чыга бәрәр көскө көрүнбәс.

— Көрзөн кандый јарт куучындап јат... Ыүрэдү тэгин эмес турбай дэп, - өбөгөндөр куучындашты. Тумчук, Сырганын куучынын јарадып укты, база - да угарга сананды:

— Акыр, эм тургуза мактабагар. Јааш јааганда күзүрт, јалкын кайдаг кэлэт, онын учурын айдып бэрзип-дэди.

— Бүгүнча нөкөрлөр болор — мэн-дэ, слэрдэ чылай бәрдибис, эмдиги воскресенде јуулалы. Јөппө?-дэп, Сырга айтты.

— Јөп болбой дэп, ончозы айтты,

Јалкыннын, күзүрттин учурын Сырга куучындады.

Воскресен күндэ күн тийэрин тийди, јэ ийзу болбоды. Тэгэринин булуттары ары-бэри көчүп, күннинг көзин бөктөп турды. Ак булуттын ортозынан күннинг јаркыны јэргэ, јэдип турды. Эбеш салкындап турды.

Јакшы күн болордо, улус тышкаары куучындажар дэшти. Суудынг јаказына отырглады Сырганы куучындазын дэп, эдэткилэди:

— Сэн, јалкыннын, күзүрттин учурын айдаачи болгон јогын-ба?

— Э-э чын, — деп, Сырга айтты: — Баштап јадым угугар-дэди.

Бир төгөштитг үстүнэ кара гребелка-тарак, чаазыннын ўаўктэрин база канаттынг јумын салып койды.

— Бу мыны кайдатан?-дэп, Тумчук сурады.

— Удабас билэринг... Јэ, ончогор јуулдыгар-ба?

— Ээ. Ончо. База сакыыры јок-дэп, түймэшти.

— Јэ, баштайлы. Элэктричество дэп, нэмэни билэригэр бар ба? дэди.

— Мэн билэрим-дэп, Магдайдынг јээни айтты, - мэн Улулуга јүрэлэ турада бир болчок шил турган, онын ичиндэ от күйүп турганын көргөм. Онын ады элэктричество дэп, айдышкан.

— Јэ, айса элэктричестводаг баштайлы дэди.

Сырга унчукпай барды. Кара таракты алала чэпкэн-лэ јышты. Јыжып, јыжып таракты чаазынга јууктаты, чаазын өрө көдүрүлэлэ таракка јапшынып калды.

— Көрмөс-дэп, кэм-дэ айтты. Улус каткырды.

— Бу, нэни эттин? дэп, сурашты.

Ол чаазын таракка канайта јапжынган Сырга?-дэп, сурашты.

Ол оо јэлим сүрткэн дэшти.

Јок, Тумчук, мэн таракты јэлимдэбэдим дэп, Сырга айтты. Јэ эмди чэпкэнгэ јыш... Јакшы тыг јыш... Јэ, эмди таракты бу чаазынча эмээзэ јумга, јууктат дэди.

Тумчук каткырынды, таракты чаазынга јууктатты-чаазын јапшынды, јумга јууктатты-јум база јапшынды.

— Кайкамчык нэмэ бол!-дэл, Тумчук кайкады.

— Кайкамчык нэмэ јок, ол элэктричество болор дэл, Сырга айтты.

— Канайта ондый болды?-дэшти.

Јэ, эмди угугар. Слердин јагы көргөнигәрди үүрэнгән улус, озо билген. Таракты чәпкән-лэ јыжып ийгәндә, тарак нәмәни канайта учурлу тартып јат, ондо кандый күчтү нәмэ бар болотон? дэл, шүүшкән. Онын кийиндә өскө нәмәләр јышкан: шил, тонгон смола-ончозы түнәй нәмәни тартып турар болды.

Кайкымчылу јылдыс.

Онойып јыжып алган нәмэ тартар күчти үүрэнгән улус, элэктричество дэл, адаган.

Элэктричествонын аайына чыгарга көп кижі албаданды. Мынайып чәнәди: смоланы јаан эдип болчоктойло оны тынҗада јыш-

кан. Айдарда, ол болчокко көп күч-элэктричество жуулган. Бир үүрэнгэн кижини ондый болчокты сабарыла сайып ийэлэ, кыйгырып ийгэн: сабар тийгэн јэрдэн чала мыйырык чэдиргэн от чөйилип чыгала, сабарга кадала бэргэн. Мылтык аткандый табыш болгон.

— Ол нэ ондый болды-нэ?-дэл, Санап сурады.

— Ол элэктричество жуулган болчокко үүрэнгэн кижинин сабары тийэрдэ сабардан улам кижинин эдинэ элэктричество киргэн, болчоктон чыгара адылган. Адылган тушта јаантайын јалкын-чэдиргэн чыгар учурлу.

Онын кийиндэ, үүрэнгэн улус, онон јаан чэдиргэн чыгарарга кичээди.

БИСТИН И ЖИБИС.

==
(НАША РАБОТА).

КӨДРӨ БИЛЭЗИ-ЛЭ ҮҮРЭНИП ЈАТ.

(Кулады, Ондай аймагы).

Бистэ үй улустын бичик билбэстэри үүрэнэр-ликпункт ачылды. Үй улус, оо барып, күүнгэрип, үүрэнип-тэ турза кэрэк жылбай туры. Озогы ада-өбөкөнниг жаңы үүрэдүгэ сүрэкэй аршаамык болып туры. Баштап үүрэнэрдэ, кэлиндэр, кайнына уйгаш сөсти, тулгурт јарт кычырбас болды. Эмди, ондый кылыкты бистинг үй улус, ундун браадыры.

Кышкыда 18 үй кижі үүрэнгэн (оның сэгизи үүрэнип чыккан), эмди, жағыдан он кижі үүрэнип јат. Олордын эрмэги:

—Јэ, уч-баш-ла үүрэнип алзабыс, бис эр улуска јай бэрбэ-сибис.

Көдрө билэзин үүрэнэр эдип, сөстөп алган делегаткалар бар. Ондый кижі Тапас Таныева: ингир-лэ кирзэ, айлын бөктөйлө, кызы-ла өбөгөнни алганча ликпункта барар.

Көктөнөр машина—алтай айлга кэрэк болды.

(Ондай аймак).

Бистинг алтай үй улус, көктөнөр машинаны көрбөгөн, билбэс. Короту дэп, өзөккө, женотдел көктөнөр машина экэлэрдэ, јанында јаткан үй улус, үзэ јуулган (10-15 чакрымнаг да кэлгэни бар).

Машина алып јүргэн женоргтын улустарын чуң тудып алган, ончозы-ла машинаның тутказынан эбирэр күүни бар. Түш кыйганча көргилэди, машина үй улуска, сүрэкэй јарады. Оның кийиндэ, сельоргка айтырып алып, алтай үй улус, машинаа көктөнөрдө, ончозы кайкашты.

—Көрзөң түргэнин!

—Бэк көктөп јат - дэгэн эрмэк бар.

—Үүрэнэргэ бэлэн эмтир, —дэп, көктөнип јаткан, үй кижі, ай-дып отуры.

Бир карган эмэгэн, аланзып айтты:

— Мындый нэмэ алдырып алза, кадыттардын эдэр ижи јок болор, —дэди.

Кэлиндэр, эмэгэнгэ, жагыс үн-лэ кару айтты:

—Оскö иш ас-па? Иш жок отурбазыбыс, коркуба, —дэшти.

Баштап-ла яслядагы балдарга кийим көктөгөн, онын кийиндэ, кандый-ла кэлин, бойынын нэмэлэрин көктөгөн: кажы кижиге штан, кажы кижиге чамча, учраганчала.

Бут-ла база нол-ла көктөөр машиналар.

Көктөөр машинаны, Коротудан Кулааты жаар апарды. Эмди, ондогы үй улус, машина-ла таныжып, оо көктөөргө үүрэнip жат. Машинаны алдыарга кэрэктү дэп. үй улус, тэкши-лэ айдып туры. Жагыс-ла айдыш эмэс: Сэтиргэ-лэ Таажи-Кыштуу дэп, өзөктөрдиг делегат-үй улустары көктөөр машина алдыарга артель болып, бирикклэди. Кажы-бир организацианын улустары, ологорго акчадан болыш этти, ологор эмди, көктөөр машинаны алдырып бэрзин дэп, кредиттыг товариществозына жакып койгон.

Кандый-ла делегат-үй улустын жууны көктөөр машинаны алдыар кэрэк. Ол үй кижинин ижин жэңилтэр-дэ. түргэн, жараш көктөөр-дэ,

Иш эдэр артель бириктирип, жазадыбыс.

(Кэбезэн, Лебедскойдын аймагы).

Бистиг делегат-үй улустын жуунында кожо, иш эдэр артель бириккэнэн бэри, үч жыл болды. Баштапкы иш аайы бажы жок болгон, онын кийиндэ көндүгэ бэрдибис: артельга кирэрдэги төлүди 50 акчадан, членнинг үлү төлүзин 1 салковойдон тургустыбыс; сукайры кургадар ишти мойныбыска алдыбыс (көдрөзи кургадар болгоныбыс 400 пуд кулур, пудтын 50 акчадан; онын 5 процентын артельдин жөөжөзи (капиталы) эдип, айраарга жөптөштибис).

Артельдин жуунында, сүг эбирэр сепаратор-машина алдыар болып, жөп бүгги. Эбэш акчабысты жууй-ла зацатка бэрэлэ, кредит-тын товариществозына сепараторды алдырзын дэп, жакыдыбыс.

Эмди, бис сүт үрэбэсибис.

А. Л.

Биригип иштээргэ үүрэнip жадыбыс.

(Катанду, Оймон аймагы).

Бу кэрэктин башталганы мындыг болды: бир кызыл-чэрүдэ тургай кижинин үйи, делегаткалардан болыш сурады. Делегатка-үй улус, болыжары жолду дэп, шүүди, жуулын алала, ажын согып бэрди (үй улус-ла кожо комсомолдын ячэйказы иштэгэн).

Онын кийиндэ, үч жокту үй улуска болыштыбыс, үч үй кижини изба-читальняга отуруп этибис.

Изба-читальняга оналты-онсэгис үй кижидэнг кэлээчи болды. Үй улус, иштэнэр; избач куучын айдар: боос уйды канайта кичээрин, бозуды канайта азраарын куучындаар болды.

Чыдабаска болыжып, өмө-лэ иштэп, бистинг үй улус, биригип иштээр ишкэ таскап жатканы ол болор.

Кол-ижинэ бириккэни.

Паспаулдың делегатка-үй улустың жууны, кол-ижинэ бириктирерин жоптошти. Жуунга алты делегатка, онбир кызычактар келди. (Уулдар-да бар болгон).

Кружевалар түүгэн, балдардың кийимин кэскэн. Иштэнип турар тушта балдар кожондогон, избач куучындар кычырган.

Кэрэкти жакшы өткүрдибис.

КАКАЯКОВА.

Балдар бойлоры ясля жаар нэлип жат.

(Курмач, Лебедской аймак).

Байлар ясля дэп, нэмэни уккан-ла бойынча, ондый нэмэ кэрэк жок дэп, кыйгырышты. Нэмэ билбэс алтай улус, байлардың сөзүн ээчип, айдышты:

— „Ясля этсэбис, бистэнг көп налог алар. Амыр, ясля жок жадар!“ — дэшти.

Байлардың төгүнүн укпагар, ясля учун налог албас дэп, үй улустың организаторы, жүк арайдаң албатаа билдирэ айтты. Онын кийиндэ, алтай улустың көп жаны, ясляның тузалузын билди, ясляны түргэн этсин дэп, сурады.

Жаан-ийзү айдың 7-чи күниндэ ясля ачылды, Доктор балдарды көрди, көргөн кийиндэ, балдарды, энэлэрин сыйлады, ажандырды.

Кажы үй улус. балдарын ясляга бэрбэй, сүрэкэй мойнооды. Контараков, эки базанын бойы ясляга экэлип бэргэн, үйи билэлэ, кэлгэн бойынча, балдардагы ясляның кийимдерин уштып таштайла, кыйгырганы:

— Бис, балдарыбысты бойыбыс азраарыбыс!.. дэп, кыйгырала балдарын апарган.

Айлына апарган кийиндэ, ол балдар бойлоры ясля жаар жүгүрүп кэлгэн. Жараган. Контараковтын үйи ол орто карык-жок туйуктанды. (Жоптөнбөскө болбос: балдардың курсагы жакшы, ток, кийими ару, табына-ла ойноп жадар).

Пустогачев дэп, апишактар, кысчагын ясляга божотпой мойногон, кысчагы дэээ, бойы ясля жаар жүгүрүп кэлгэн.— (Ясляда сүрэкэй жакшы дэп, айдар).

Ясляны госуударствонунг акказы-ла эткэн. Журт улус, жагыс-ла сүт бэрин турган.

Бистинг ясляда бир тутак бар: ясляда балдар түжин-лэ јүрэр, энгирин, конорго ада-энэзи балдарын апарар. Балдар конып турар ясля эдэргэ, госуларствонынг акказы јэдишпэй јат. Онынг учун, ал-тай улус, эбэши акча јууй-ла, госуларствонынг бэрип јаткан акча ко-жоло, балдарды ясляда конор эдэрин кичээр кэрэк.

ОСОКИНА.

Кэрэктинг бойынан танытты.

(Эјэнан, Чамал аймагы).

Яслянын заведующий үй кижн, Эјиганга кэлэрдэ, орто јаткан үй улулар кыйгырышты:

—Бискэ ясля кэрэк јок!—дэшти.

—Былтыргы јыл, Чамалдынг яслязындагы балдар быштыккан!

—Балдарыбысты коммунистарга азратпазыбыс!—дэшти.

(Јокту үй улус, иштинг өйиндэ, балдарын алар кижизи јок учун, унчугушпады).

Заведующий— үй кижн, ол эмэгэндэр-лэ сөс блаашпады.—Яс-лянынгу тузазын, бис, кэрэктинг бойынан таныдарыбыс—дэп, каруун айтты.

Иштинг сүрэкэй-лэ иштээр өйиндэ, ясля ачылды. Башкы күниндэ сок-ла јагыс бала экэлгэн. Үй улус, толтра-ла јуулды. Яс-ляда баланы канайда кийиндиргэнин, азраганын, саадатканын көр-гүлөп јат.

Оок балдар јадар ясля.

Эргэнгизиндэ... Эргэнгизиндэ Бистинг яслянынг заведующийн бүтпэс садыттарды јэнди эмэспэ: „Онбир бала“ экэлди, үчүнчн кү-

нүндэ—21 бала. (Эмди балдарын ясляга экэлэр болып 28 кижиг бичитти).

Бистинг кадыттарыбыс ясля кэрэк јок дэп, тэмэй кыйгырышкан турбай.

Ясляны јон јаман қорбой барды. Адылып, айтклаардаг болгой, ясляга одын кэрэк дэп, эрмэк болорда эр улус айдышты:

— „Экэлэр. Бистинг балдарыбыс ондо ару чэк, курсагы ток јүргөндө, одынга санааркабас,—одын бэлэн болор“,—дэшти. Е. Н.

Балдардын площадказын эдип јадыбыс.

Кан-оозынын делегатка-уй улустын јууны эмэзэ ясля, эмэзэ балдардын площадказын эдэр дэп, јоп бүдүрди.

Делегаткалар комиссия тудала, кэрэкти баштап, башкарып јат. Акчалу спектакиль ойын этти, база ондо акчалу сыйлаар этти, вечер этти, онойып 130 салковой акча јууды, база кооператив бежон салковой бәрди.

Јэ, ясля эдэргэ, ол акча ас болбой кайсын. Јэ, бистинг күчибис тэгин барбас: ол акча-ла балдардын площадказын эдерибис, оо балдар јуулып, јыргаар, кышка јэгрэ јүрзэ, кадык—камыш јүрэринэ туза болор.

Делегатка СВОБОДИНА.

Бу коомой делегаткалар.

(Көн-суу оозы-ла, Паспаул).

Санникова—делегатка, јүргән јүрүми делегатка јүрүминэ јарабас:—Аракыдаг јүүлгәнчэ ичин алала, ором-ла базып јүрэр, түндэ арай ла чочко-ла кожо конбойт.

Шак-ла ондый кылык Паспаулдың, Жданова дэп делегатказын-да болгон.

Делегаткаларга онойып јүрэргэ качан-да јарабас.

БАТРАЧКА.

Чэнэп, уй азраганы.

(Чамалдың деремнэзи).

Чамалдың алтай-мал-азраар кэрэгиндэ курс бар, ондо чэнэп, уй азраган.

Эки уйды эки башка азраган: бирүзин тэгин-ла алтай кижининг азраганы—чылап азраган, бир уйга күчтү аш-азрал бәрип турган. (Јарма, кэндрэштин шагы база—да өскө курсак).

Нәмәнинг аайы саадабай билдирди. Башкы уйдың сүди тудуш-ла ас болгон. Экинчи уйдың сүди көргүзэ кожылды: он конок азралга турала, түжинэ 12-13 мынта сүт бэрэтән уйдың сүди 23 мынтаа јэткән, оның кийиндэги сүт күни—түнинэ (сутказына) 28 мынтаа јэтти.

Ол азралдаг уйды кэмјүүлү, күчтү курсак-ла азрагына сүрэкэй тузалузын, курсанттар кандый-да куучыннаг артык, көрүп билди.

Е. А.

Бойы учар машина эдэргэ болыш.

—Јуу болгодый болзо, государстваа болыжалы.

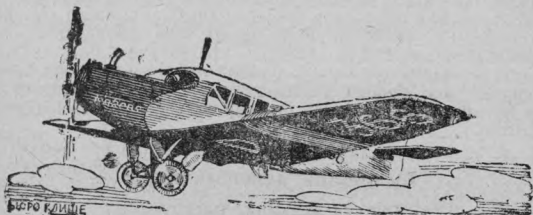
—Сибирди корулаар, бойы учар машина эдэргэ болыш акча жуулы—дэшти.

Ондый куучынды Улаганның делегатка—үй улустары куучын-дашкан. Ол куучынның кийиндэ, тэмэй эрмэк боябозын дэл, јуун эткилэди.

Делегаткалар бойлоры чыдаганча бэргилэди, оның кийиндэ јурт кэрип јуугылады. Көдрө јууп алганы 26 салковой акча болды.

Улаганның үй улустары, Совет башкарууна коруланарга онойып болышты.

ТЕЛЬГЕРОВА.

Өрө кэйгэ учар аэроплан дэл машина.

Бабин Сарапонның кичү алтамы.

Алдында: тэжиктү соок айлда, бийткэ јидирип, киргэ бастырып, јадатан болгон.

Алдында: соокко малы калтрап, бойы курсактаң аштап, көчүп јүрэтән болгон.

Алдында кичээгәни, билгәни: ышту айл, чокту от, ачу аракы, канза, танку болгон.

Озодон бәри көчкин улус болгон. Кар кайлып, јылып кэләрдэ, кыштузын таштап, јайлуга, өзөктің бажына, тайкаа јууктап көчөтөн. Улус, ончо тәкши көчөтөн. Сарапон Бабин база кожо көчип туратан.

Бәшпәлтирдә, Шабалин аймагы, сельсоветтиң јанында төрт крәәлү турачактар бар, айлантра өзөктөрдө, өзөктөрдиг бажына јуук чачылып калган, алтай албаты јуртап јат.

Сельсоветта эмәзә школдо ингиргәэри комсомол ячейказының јууны болып туратан. Сарапон Бабин ол јуунга база кәлип јүрәр. Сарапондо сары капкакту книжка база бар, капкагында: „ВЛКСМ-ниң члениниң бәләди“ дэл, бичип, койгон.

Уулдар јуулып алала, јаңы јүрүм шүүжип, база мал-ашты озогызынаң башка тудар кәрәк дэгән, аймактың бичигин кычырып турғлады.

Ондый жуундарга жүрэлэ Сарапоннын санаазына башка нэмэ кирди: чаадыр айлды таштаар, көчөрүн токтоодор, аймактын бичигинин аайынча жаңы жадын жазаар дэп, шүүнди. Бир-лэ санаа киргэн нэмэни—чыгара чачып болбос жанду.

Сарапон баштады. Иштэбэгэн ишкэ тэрлэп, чучрап жүрди: тура эдэр, јэр казар, кра сүрэр. 27 жылдыг јайында эг башкы аштын кылгазы Сарапоннын кразынан јажарып, јайканып чыкты...

Бир игирдэ уулдар база-ла жуулды. Бу жуунда нэни эдэрин шүүшпэди, аймактын бичигин-дэ кычырбады. Кажызы-да јок. Ол жуунга Сарапон Бабин аймактын бичиги аайынча нэни эткэнин куучындайтан болды.

Сарапон үни тыркырап турып, канайта тура эткэнин, кра сүргэнин, оград салганын жуунга куучындап бәрди.

Ячейка укканын тэгин таштабады. Уулдар бичигинэ бичигэни мындый: „тура эткэнин, картошко отургусканын, аш-кра иштэгэнин јарадып турубыс“ дэп, протокол-бичиккэ бичигэн. Оног ары канайта иштээрин Бабинга јөп айдып, ячейка бичигэн:

„Сарапон Бабин туразынын ичи ару-чэк тутсын, база картошко салзын, орозына үчтэгн артык салбазын, јара кэзип отургыссын, едоп турзын. Өлбгди эртэ чапсын, кышка жуук кажагаларын јылу эдип, чынгдыйлазын дэп, јөп айдып турубыс“—дэп, бичигэн.

Алтай албатынын мал-ашты кубултар кэрэккэ Сарапон бабин бир кичу алтам крээлү баштап койды. Оо јәнгил-бэ? Күч.

Күч-тэ болзо, коркушту күч эмэс, онын болыжатар, јөптөжө-төн Комсомолдын ячейказы бар, күч кэлзэ ячейка бэлән туры.

Бабин эмди көндигэр. Онын алтамы там јаанап, көндүгэр. Оног көрүжэ оок-өскүрүмдэр ышту айлды, көчкин жүрүмди таштап, жаңы жадын, жаңы жүрүм жазаар.

Машиналар эдэ-лэ јаан чедиргэн чыгарган, оног чыккан чедиргэн кижини тургуза-ла өлтрө согор эдип тапкан.

—Ук Сырга,—дэп, Магдайдын јээни айтты,—сэниг куучынын јалкынга кэлижип јат. Былтыргы јылда Тундушев дэп, өбөгөнди база јалкын түжүп өлтүргэн. Тэгэриден јалт-ла эткән бойынча өбөгөнниг турган јэринэ јалкын кэлип түжэлэ өбөгөнди үзэ сок-кон.....

—Сэниг ол түнгэйлэгэниг кэлишти. Јалкын база түнгэй элек-тричество болып јат, јэ ол сүрэкэй көп жуулганы. Јаштын булу дына көп электричество жуула-ла, ол адылып јат, јэргэ түжүп, јэргэ кирэдэ (сабарды ундубаган болбойгар) јаан јалкын болып јатканы ол.

—Күзүрт кайдаг болып јат?

Сэн, жазап уккан болзонг, бойыг-да билип алар эдинг. Болчок-тонг чэдиргэн от чөйилип чыгарда, мылтык аткандый табыш болгон дэп, айтканым санаанга кирэтпэ? Јут күндэ тэгэридэ база ондый болып јат. Ондо јуулган электричество адыларда јаан табыш болып јат. Тэгэрининг јалкыны, мәниг айткан чэдиргәннэн чик-јок јаан учун онынг табыжы-да јаан болып јат. Оо үзери ол табыш булуттарга торыланып јат: оног улам тэгэри күзүрәп турганы ол.

Јалкын-да күзүрттинг учурын Сырга онойып куучындаган.

ГАЗЕТ АЛДЫРЫП
КЫЧЫРЫГАР ОО ЧИИГЭР.

(ВЫПИСЫВАЙТЕ, ЧИТАЙТЕ И ПИШИТЕ
В ГАЗЕТУ).

Јастра кылыкты газеткэ бичигэр.

Мындый кылык болгон: Оймон-Бажында Лаптев. Ол, кооперативка председателъга турала, албатынын акчазын үрэген, байлар-ла, кулактар-ла наајылашкан. Бос товар једишпэй турар тушта, ол бости байларга саткан, јокту улуска кырын-да көргүспэгэн. Јоннын јоктулары комдалду болды, Лаптевты кайда барып, угузар јэр тапай јүргилэди. Бир бичикчи кижы табылды: отырған ла бойынча Лаптевтың канча кылыгын „Ойротский Край“ дэп, газеткэ бичийлэ ийэ бәрди. Ол бичикти редакция газетка басты, прокурор шылу этти, бу јуукта Ийзү айдын 28-чи күниндэ Лаптевты јаргылады-эки јыл отырар этти, үрэгэн акчаны нэкэп алар болды.

Газеттинг болыжы учун Оймон-бажынын јоны, албатынын јо-өжөзин үрәйтэн Лаптевтан айрылды. Јурткордын болышканны-ла јок-јойу улус „чындык јолды тапты“.

Уй улус „Кызыл Ойротты“ дэнши алдыртып кычырар нэрэк.

Ондый кылык јаңыс эмэс. Јарым јылга јурткорлордын бичиген бичиктэринэн улам, „Ойротский Край“ дэп, газет јарлап, баскан кийиндэ јиirmэ крээлү кижы, јоннын јоөжөзин үрэгэн учун, база јон ичиндэ кандый јаман кылынган учун јаргаа киргилэди.

Айдылбаган бирилбэгэн шокчылдар канча крээлү? Јаргызына буруузына турбаган шокчылдардын тоозы канча болор? Јаткан бззгигди ајыктап крззди, албаты амыр јадарына аршаамык эдип јаткан улус, кпн табылар.

Онын учун, бичикчи эр улус, үй улус, газетка бичип турар кэрек, јуртыгарда нз-лз коомой кылык јок болор.

Јакшыны база бичи.

Јагыс-ла коомой кылыкты бичиир эмэс.

Толгоэктын үй улустары шыралаган: кандый чамча, штан кажы кэрэк кыйим и јакшы ккктп билбэс болгон. Колго ккктпргб база узак. Бир катап, делегаткалардын јуунында, Тааји-Кыштуын үй улустары ккктпнр машина алдырып јат дзп, бичик кычыргылады. Оны кычырып угала, эрмэктэжэлз, бойлоры база ондый артель эдэр дзп, јптпшти. Машинаны алдырды, эмди Толгоекто база ккктпнр машина бар: түргэн дз, јакшы-да ккктпп јат.

„Кызыл Ойротто“ солын куучын кпн эмтир.

Айдарда, нз болып јат? – Тааји-Кыштунын делегатказы, машина канайта иштзп јатканын газеткз бичиирдз, Толгоэктын үй улустары кычырып кррлз, јагы јурум аайынча иштзди.

Айдарда. Јакшы кылыкты база газеткэ бичип, турза, оног көрүжэ, өскө өзөктөр база ижин јарандырарга, јазаарга кичээнэр.

Канайта санаанга эбэлгэнчэ газеткэ бичи.

Газетке канайта бичиир? Алтай үй улус газетке бичииринэг коркор, айдыжар:— „Бисти улус элэктээр, бичигибис коомой...

Ол куучын тэмэй. Билгэниг-чэ бичи. Ондо кичээйтэп бир нэмэ бар: чын-ла көргөнигди укканыгды төкпөй, чачпай бичи, көрбөгөн, укпаган нэмэни, бойыгнаг сананып, төгүни лэ бичи-бэ. Сэниг бичигэниг чынчык болзо, эбэш јастразын газеттиг редакциязы ја-зайла, газеткэ басып, чыгарып јадар.

Газетке бичиир кижиге (јурткор), газеткэ нэмэни чокумдап бичиирин ундубас кэрэк. Бичиккэ кылынган улустыг адын, өбөкөзин бичиир, кандый јердэ, кажы күндэ (айын, күнин бичиир), болгонын чокумдап, бичиир. Канча-ла чокумдап бичизэ, анча-ла јаман кылык-тын аайына чыгарга јэнгил болор.

Бичигэн кижини билбэс эдэр сүмэзи.

Кажы улус, газетке јаман кылыкты бичип ийзэм, кийиндэ өч-төөр дэп, коркып јүрөт.

— Бисти газетке нэ бичидин?—дэжэр.

Кандый кижиге бичигэнин билбэзин дэзэ, бичиктиг учына бичи-ир: „јэ, редакция, мэниг чын адымды салбазын, өскө сананып ал-ган адым салзын“, деп, сураар Тэмдэктэп айдалык, јурткордын өбөкөзи Јажанкин болзо, бичиктиг учына, саг-башка өбөкө бичиир „Көс“. Айдарда, ол бичикти Јажанкин бичигэн дэп, улус билип бол-бос, учунда кол салганы „Көс“ боло бэрэк. (Бичиктиг учында бойы-нын чын адын, өбөкөзин, јаткан јэрин бичиир кэрэк, кэрэк, ол ре-дакцияга кэрэктү).

Јурткордын кружогына бирикклэгэр.

Кандый-ла нэмэни чынына једэлэ бичиир кэрэк дэп, айдылган. Јагыс кижиге көргөнинэг көп кижиге көргөни бужу болор учурлу. Айдарда, бэр өзөктө канча-канча јурткор бар болзо, алды-алднанг иштэбэй, кружок болып, биригэр кэрэк. Кожо бичип, бичигэнин ко-жо шүүжип, нэни бичизэ јакшы дэп, шүүжэр. Онойып бириксэ. јурткор кожо газет кычыар, бойы-бойынаг бичииргэ үүрәнижэр, Ондый кружок эдээгэр редакцияга бичигер, редакция болыжар (пись-мо бэрэр, јоп айдар.

Газетке бичикти канайта бэрэр.

Бичип алган бичикти конвертка јәлимдәйлә үстүнә бичиир.

Гор. Улалу

„Кызыл-Ойрот“ газеттин редакциязына.

Конвертка марка јапшырбас,—редакция төлбөр учурлу. Газет-ка базылган бичик учун редакция јурткорго 10 акчадан өрө 50 акча јәтрә акча төлбөр.

Газетти кайдан алдырар.

Газет тузалу. Өскө јурттарда нә болып јатканын онон көрө-ринг, јоннын ижинин тутагын көрөринг, мал-ашка тузалу јопти кө-рөринг, база-да солын нэмә көп болор. Айдарда, кандый-ла бичик-чи алтай улус, бойынын төрөл газетин „Кызыл-Ойротты“ алдырар кэрәк. Ол газет алтай тилдү, баалу эмәс: айына 20 акча.

Газетти почтодон ажра бичидәр, эмәзә почта алып јүрәр улу-станг алдырар, Канча-ла айга газет кэрәк болзо, оо акчазын бәрип салзанг, газет кәлип турар.

1926-27 ЖЫЛДА ЧЫККАН БИЧИКТЭР:

	Баазы	
	Салк.	ак.
Кооперация дэгэни нэ	—	10
Кооператив-ла мал-аш ижи	—	8
Деревнэ комсомолдын Политграмотазы	—	20
Жэгэ (ойын бичик)	—	8
Политграмма	—	20
Орус тилинэн алтай тилинэ көчүргэн бичик (Словарь)	—	25
Алтай тилинэн орус тилинэ көчүргэн словарь	—	20
Сифилис дэгэн жүгыш оору	—	10
Үй кичи кул эмэс	—	6
Бий эжиги биик (ойын бичик)	—	8
Јаш өскүрүмдэр ортозына иштээр иш	—	6
Маала ижи	—	3
Пролетарийлар бэлэн болугар	—	6
Кара Корум	—	8
Сүттү уй малды кичээри	—	8
Трахома-көстинг ооруу	—	8
југыш ооруларла јенгижэри	—	13
Бойы-бойына болужар комитет	—	10
Нэниг учун англиянын капиталистары СССРды өштөн турган	—	10
Актардын мэкэзи (ойын бичик)	—	8
Ленин-ла партия	—	10
Ишмэкчиле крестьяндар бэлэн болуп туругар	—	6
Ленин-ла крестьяндар	—	10

Бу кэрэктү бичиктэрди алдыртаин дэгэжин бир канча улус бирлежип јангыс аай алдыртса јакшы болор. Бичиктэр алдыртар јердин адресы бу: Улалу туразы „Кызыл Ойротын“ типографиязына.

27864

Ойрот.

3-53

Бичикти бүдүрери-дэ
базары „Кызыл Ойрот“
дэп бирикэни.
Тиражы (тоозы) 500.
Обл.т. 81.
